

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əbdülhəsənova Rəhibə Zeynal qızı

**“DÜNYA İQTİSADIYYATININ FORMALAŞMASI PROSESİ VƏ
BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN DƏRİNLƏŞMƏSİ
MEYLLƏRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma Beynəlxalq valyuta və maliyyə kredit münasibətləri

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos. H.A.İsrafilov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.M.Cəmilov

Kafedra müdiri: prof. Ş.H.Hacıyev

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL Dünya iqtisadiyyatının yaranması, formalaşması və inkişaf mərhələləri.....	6
1.1. Dünya təsərrüfatının yaranması, təkamülü və formalaşması.....	6
1.2. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri.....	15
1.3. Beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin obyektiv əsasıdır..	21
II FƏSİL Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və integrasiyanın dərinləşməsi.....	31
2.1. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və dünya iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri.....	31
2.2. Dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiyanın əsas istiqamətləri və dərinləşməsi.....	41
2.3. Dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında nəqliyyatın yeri və rolu.....	47
III FƏSİL Dünya iqtisadiyyatının qlobal problemləri, tənzimlənməsi və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yeri.....	55
3.1. Dünya iqtisadiyyatının qlobal problemlərinin həlli istiqamətləri.....	55
3.2. Dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsi problemləri.....	61
3.3. Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	86
SUMMARY.....	89
PE3IOME.....	90
REFERAT.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya ölkələri təbii, maddi, iqtisadi ehtiyatlarına görə biri-birindən fərqlənirlər. Bununla yanaşı, coğrafi mövqeyinə görə, iqlim şərtlərinə görə, əmək ehtiyatlarına görə biri-birini təkrarlamırlar. Dünyanın hər bir ölkəsində iqtisadi potensial müxtəlifdir və bu fərq daim nəzərə çarpacaq şəkildə inkişaf edir.

Dünya iqtisadiyyatının subyektı kimi ayrı-ayrı dövlətlərlə ərazi əmək bölgüsü və beynəlxalq əmək bölgüsü obyektiv zərurət kimi istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini bir-birindən nə qədər ayırıb təcridləşdirsə də, onların qarşılıqlı asılılığını bir o qədər gücləndirir.

Bu baxımdan dünya ölkələrinin müstəqil iqtisadiyyatlarının öyrənilməsi zərurəti meydana gəlir. “Dünya İqtisadiyyatı”nın öyrənilməsi dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri, qlobal iqtisadi problemlərin məzmunu və həlli yolları, dünya iqtisadiyyatının müxtəlif səviyyələri üçün daha çox xarakterik olan iqtisadi inkişaf perspektivləri və ziddiyyətləri haqqında lazımi biliklər əldə etməyə imkan yaradır.

Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə iqtisadiyyat başlıca rola malikdir. İqtisadiyyatın başlıca rola malik olması ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri haqqında iqtisadi biliklərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən milli iqtisadi sistemlərin dünya təsərrüfatı sisteminə qovuşması onun dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatının müasir problemlərinin öyrənilməsinə böyük aktuallıq kəsb etməkdədir. Dünya iqtisadiyyatının həm bu, həm də daha mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf dinamikası haqqında elmi biliklər əldə etmək xüsusilə vacib məsələlərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini dünya ölkələrinin təsərrüfat sistemi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsi istiqamətləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini dünya iqtisadiyyatının yaranması, formalaşması, inkişafı və tənzimlənməsi məsələlərinin tədqiqi təşkil edir

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dünya iqtisadiyyatının formalaşması və ölkələrin dünya iqtisadiyyatındakı yerini təhlil edərək araşdırılmasından ibarətdir.

Müəyyən olunmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Dünya iqtisadiyyatının yaranması və formalaşmasının araşdırılması;
- Dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması mərhələlərinin araşdırılması;
- Beynəlxalq əmək bölügünün beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeri və rolunun öyrənilməsi;
- Dünya ölkələrinin dünya iqtisadiyyatında yerinin müəyyənləşdirilməsi;
- Dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya proseslərinin araşdırılması;
- Dünya iqtisadiyyatının qlobal problemlərinin araşdırılması;
- Qloballaşmaya aid olan müxtəlif yanaşmaların təhlil edilməsi;
- Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yerinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Statistik məlumatların və qrafiklərin qurulmasında Dövlət Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi statistik məlumatlarından istifadə olunub. Dünya iqtisadiyyatının yaranması, formalaşması, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyələri, dünya iqtisadiyyatının qlobal problemləri məsələlərini araşdırarkən müxtəlif yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlardan istifadə edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Proqnozlar və statistik məlumatlar araşdırıb hazırlanarkən arzuolunan kimi yox, real həyatda olduğu kimi, tənqidi qiymətləndirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının, idxalının, ixracının strukturu statistik olaraq tərtib edilərək araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda dünya iqtisadiyyatının müasir dövrdəki vəziyyətə gəlib çatması üçün hansı mərhələlərdən keçməsi, formalaşması əhatəli şəkildə əks etdirilmişdir. Dünya ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki yeri aydın şəkildə izah edilmişdir. Dissertasiya işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyələrdən növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, habelə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 94 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyada 6 cədvəl qurulmuşdur. Dissertasiya işinin birinci fəslində nəzəri və konseptual mövzular araşdırılmışdır. Dissertasiya işinin ikinci fəslində dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsi araşdırılmışdır. Tədqiqat işinin üçüncü fəslində dünya iqtisadiyyatının global problemləri araşdırılıb təhlil edilmişdir.

I FƏSİL: DÜNYA İQTİSADİYYATININ YARANMASI, FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Dünya təsərrüfatının yaranması, təkamülü və formalaşması

Dünya təsərrüfatının yaranmasından çox-çox əvvəllər də qədim məhdud təsərrüfatçılıq sistemləri mövcud olmuşdur. Beləki, Nil, Tıqra, Evrat, Qanq vadilərində və sonralar Yunanıstan, İtaliya, Latın Amerikasız ərəzilərində təsərrüfatçılıqlar yayılmışdır. Bu kimi mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat sistemlərində istehsalın əsas sahəsi əkinçilik və heyvandarlıqdan ibarət idi. Eləcə də həmin yerlərdə filiz çıxarılması, metal əridilməsi, əmək alətləri və silah düzəldilməsi, parça hazırlanması da mövcud idi. Aydındır ki, bu iqtisadi zonalar biri-biri ilə o qədər də qarşılıqlı əlaqədə deyildilər.

Köçəri və əkinçilik tayfaları arasında çox hallarda toqquşmalar baş verirdi ki, bu da o dövr üçün mövcud olan iqtisadi quruluşun, sosial əlaqələrin, siyasi sistemin dağılmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu kimi qədim təsərrüfatçılıq formaları müxtəlif xalqlarda – regionlarda özünəməxsus xüsusiyyət kəsb etmişdir.

Qədim təsərrüfatçılıq sistemlərində (Çindən başqa) əsas yeri çar və ibadət xanaların təsərrüfatları, vəzifəli şəxslərin, xüsusi adamların (vərəsəlik əsasında) təsərrüfatları tuturdu. Bütün iri təsərrüfatlar eyninövlü idi. Torpağın ömürlük istifadə edilməsi prinsipi mövcud idi. Ona görə də idarəçilik təbəqələrinin dəyişilməsi çətinləşirdi. Ailə icmaları kök sala bilmir, xüsusi səviyyədə yığım yaranmırdı.

Bir çox yerlərdə və xüsusilə Hindistanda torpağın birgə becərilməsi icması əsas idi. Hər bir icma üzvü məhsuldan öz payını alırdı. Bu əsasda da icma daxilində sənətkarlıq və əkinçilik əməyi fərqlənirdi. Bu icmalar biri-digərini zəruri məhsullarla təmin edirdi. Onların arasındakı daxili əlaqələrin möhkəmliyi xarici aləmdən asılılığı aradan qaldırırdı.

Bu cür şərq icmaçılığı şəhərlə kənd arasındakı əmək bölgüsünün və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına maneçilik törədirdi.

Az-çox Çində və Hindistanda müəyyən dövlətçilik sistemi özünü göstərirdi. Torpaq vergisi (qismən də pul formasında) dövlətlə xüsusi və icma əkinçiliyi arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil edirdi. İri torpaq sahiblərinin ödədikləri renta əmtəə forması kimi şəhər əhalisini təchiz edirdi. Osmanlı imperiyasında, İranda şəhərlə kənd arasındakı mübadilə münasibətləri genişləndirirdi. Burada ticarət-sələm kapitalı müəyyən rol oynayır. Lakin əmtəə-pul münasibətləri o qədər də sistemli deyildi. Torpaqların icarəyə verilməsi sahibkarlıq xarakteri daşıyırdı. Ona görə də vahid təsərrüfat mexanizmi yaranı bilmirdi.

Natural təsərrüfatı üstünlük təşkil edirdi. Bəzi ölkələrdə ticarət və sənətkarlıqla olan məşğuliyyətə çox laqeyd baxılırdı. Hindistanda sənətkarlar aşağı təbəqəyə aid edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətin himayədarlığı olmadığına görə sənətkarlıq inkişaf edə bilmirdi.

Əsrlərdən-əsrlərə eynitipli əmək alətləri hazırlanması davam edirdi. Əməyə qənaət edə biləcək yeni alətlər hazırlanırdı.

Beləliklə, Şərq cəmiyyətlərində bu kimi şərait sosial-iqtisadi inkişafa zəmin yarada bilmirdi.

Müəyyən geriliklərə baxmayaraq, ən qədim iqtisadi sistem uzun müddətə zəncirvari ardıcılıqla inkişaf edirdi. Yeni ideyalar yaranırdı, istifadə edilir, texnologiya az-çox təkmilləşirdi. Hazırkı vaxtadək qalmış bəzi möhtəşəm dövlət qurğuları, ibadətxanalar o dövrün yüksək tikinti texnikasından xəbər verir. Bunlardan “Dünyanın yeddi möcüzəsi”ni misal çəkmək olar, o cümlədən, Misir piramidaları. B.e.ə. 280-ci ildə İskəndəriyyədə yaradılmış 120 m. hündürlüyündə dəniz fənəri (məşəli) və s. o dövrün çox böyük nailiyyətlərindən xəbər verir. Möhtəşəm su kanalları çəkilmişdi, su anbarları, bəndlər düzəldilmişdir. Suyun verilməsi xüsusi qurğu (mancanaq) vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Riyaziyyat, fizika, astronomiya sahələrində böyük nailiyyətlər

vardı. Hətta bir çox ideyalar vaxtı-zamanı qabaqlayırdı. Bir çox ideyalar isə sosial-iqtisadi şəraitin geriliyi üzündən həyatda tətbiq oluna bilmirdi. Hər halda ən qədim və qədim təsərrüfatçılıq sistemi uzun bir tarixi keçsə də əsasən natural və qapalı xarakter daşıyırdı.

Belə bir tarixi dövrü Avropa dövlətçiliyi keçməmişdi. Onlar Şərq dövlətləri üçün ucqar hesab edilirdilər.

Birinci min illiyin ilk dövrlərində Şərq ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi Qərbi Avropa ölkələrindən 1,5-2 dəfə artıq idi. XI - əsrdə (1980-ci ilin qiymətləri ilə) hər nəfərə düşən ÜDM Çində 600-700 dol., Hindistanda 550-650 dol., Misirdə 470-530 dol. təşkil edirdi. Başqa bir göstərici də maraqlıdır. Çində o dövrdə əhalisi 2 min nəfərdən çox olan şəhərlərdə cəmi əhalinin 20%-i, müsəlman ölkələrində isə 15-20%-i yaşadığı halda, Qərbi Avropa dövlətlərində bu göstərici 11-13%-dən artıq deyildi. Bu da onu göstərir ki, həmin dövrlərdə Şərq ölkələrində şəhərlərin sayı və inkişafı Qərb dünyasından çox-çox irəlidə olmuşdur.

İstehsalın inkişaf səviyyəsinə görə Çinin o vaxtkı nailiyyətlərini Avropa dövlətlərinin orta əsrin son dövrləri ilə müqayisə etmək olar. Belə ki, XII əsrin əvvəllərinə Çində dəmir əridilməsi 1640-cı ildə İngiltərədəkindən 2,5-5 dəfə, XVII əsrin əvvəllərinə bütün Avropadan yenə bir o qədər artıq olmuşdur. Şərqin Qərbə nisbətən üstünlüyü intellektual səviyyə cəhətdən də gözə çarpırdı. Savadlılıq səviyyəsinə görə Şərq Avropadan 8-20 dəfə irəlidə idi. Avropa b.e.ə. VIII əsrdəki klassik Roma imperiyasının səviyyəsindən aşağı idi.

V əsrin axırlarına Roma imperiyasının süqutundan sonra Qərbi Avropada tam aqrar və natural təsərrüfatçılığın əsasını təşkil edirdi. Şərq icmalarından fərqli olaraq sənətkarlıq hər ailə çərçivəsində inkişaf edirdi. Bu da müəyyən dərəcədə icmalar arasındakı daxili əlaqənin zəifləməsinə səbəb olurdu. Qərbi Avropada iqtisadi fəaliyyətin canlanması üçün çoxlu yüzilliklər lazım gəlirdi.

Şərq sivilizasiyasının inkişaf etdiyi rayonlarla müqayisədə Qərbi Avropa daha az təbii imkanlara malik olduğu halda, coğrafi vəziyyətinə görə daha əlverişli şəraitdə idi. Köçəri tayfaçılıqdan uzaq idi. VII-VIII əsrlərdə iqlim şəraiti dəyişirdi, istiləşmə baş verirdi. Bu şərait müəyyən epidemiyaların yayılmasını azaltmış, təsərrüfatçılıq və demoqrafik inkişafa zəmin yaratmışdır.

Bu kimi irəliləyişlər sosial irəliləyişlərə də imkan verirdi. İcma əkinçiliyi dağılırdı. VIII əsrdə aqrar və hərbi islahat nəticəsində o vaxt mövcud Frank imperiyasında kəndlilərin çoxu kral hərbiçilərindən şəxsi asılılığa məruz qalmışlar. Bu hərbiçilər sonralar torpaq vərəsəçiliyi ilə feodallara çevrilirdilər.

Sənətkarlığın inkişafı XI əsrdə sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılmasına, feodal şəhərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu da əmtəə istehsalını gücləndirmişdir. Texnikada müəyyən təkmilləşdirmələr baş verirdi. Toxuculuq dəzgahlarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində o vaxt mövcud olan Flandriyada¹ VI əsrdə əmək məhsuldarlığı 3-5 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatındakı (VI əsr) ikisahəli sistemdən üçsahəli sistemə keçilməsi genişlənmişdir.

XII əsrdə Şimali-Qərbi Avropada kənd təsərrüfatında ağır kotan tətbiq edilirdi ki, bu da torpağın bir neçə dəfə təkrar şumlanmasına son qoymuşdur. Yenə XII əsrdə (əvvəllər romalıları tərəfindən düzəldilmiş) su dəyirmanları yayılmışdır.

Deməli, mülayim qurşağ şəraiti avropalıları müəyyən təcrübələr keçirməyə vadar etmişdir. Tropik və təbii münbitlik şəraitinə malik olan Şərq və Latın Amerikası isə təşəbbüskarlıqdan qalmışlar.

Beləliklə, XI-XIII əsrlərdə Qərbi Avropada əməyin enerji ilə silahlanması 2 dəfə artmış və Çini ötmüşdür. Kapital yığıcı prosesi həyata keçirilməyə başlamış, kənd təsərrüfatı məhsulu 1,5-2,6 dəfə, sənaye istehsalı 1,1-2,8 dəfə artmışdır.

XI-XIII əsrlərdəki əlverişli şərait və inkişaf XIV əsrdə ekoloji, sosial-iqtisadi və siyasi böhranla əvəzlənmişdir. İqlim şəraiti dəyişmiş – daha soyuq və rütubətli

¹Flandriya – o vaxt Qərbi Avropada vilayət, sonralar Fransaya, Niderlanda və Belçikaya birləşiblər.

olmuşdur ki, bu da taxılın məhsuldarlığını azaltmışdır. Aclıqlar, yoluxucu müharibələr, üsyanlar, dini cəzalar artmışdır, əhali təqribən 30% azalmışdır.

XV əsrin ikinci yarısından iqlim şəraitinin nisbətən yaxşılaşması ilə bəzi ölkələrdə iqtisadi inkişaf artırdı. Zəif də olsa, hər halda ardıcıl olaraq silah təkmilləşir, comərd atlılar, rəiyyət piyadaları və s. yaranırdı, dəniz işi təşkil olunurdu.

XIII əsrdə Flandriyada sənət şəhərləri yaranırdı. Orada demək olar ki, Avropa üçün yun parça istehsal olunurdu. Yun İngiltərədən gətirilirdi.

XIV əsrdə İtaliyanın şimalında Venesiya, Genuya, Florensiya sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilmişlər. Bu mərkəzlərdə istehsal olunmuş mahud və ipək parçalar, şüşə, silah və s. bütün Avropaya satılır və Şərq ölkələrinə də tələbat oyadırdı. Venesiya tacirləri öz bazarlarında Şərq malları da satırdılar.

Beləliklə, bazar münasibətləri genişlənirdi. Bazar münasibətlərinin inkişafında XV-XVII əsrlərdəki bir çox coğrafi kəşflər²daha böyük rol oynamışdır. Bu da həmçinin ticarət yollarının, ticarət kapitalının da artmasına yol açmışdır. Şərq mallarının istehlakçıları ərəb, türk və italyan inhisarlarının Avropaya mal gətirməsi vasitəçiliyindən azad olmağa çalışırdı. Bu həmçinin Avropada (XV əsr) sürətlə artan sənaye və ticarətin müqabilində qızıl və gümüşün az olması tələbindən də irəli gəlirdi. O vaxt artıq metal pullara olan sitayiş artırdı.

Böyük coğrafi kəşflər həmçinin müstəmləkə hökmranlığı sisteminə də zəmin yaratmışdır. XVI əsrdə okeanın arxasındakı torpaqlarda ilk müstəmləkə imperiyaları yaranırdı. Portuqaliya və İspaniya 1494-cü ildə onların arasındakı müqaviləyə əsasən, okeanın o tayındakı torpaqları öz müstəmləkəsi hesab etmişdilər. Müstəmləkə bölgüsü meridian xətti ilə Atlantik okeanından keçirdi. Qərb tərəfə olan müstəmləkələrin hamısı İspaniyanın, Şərq tərəfə olanlar isə Portuqaliyanın hesab edilmişdir (Roma papası bu müqaviləyə təminat vermişdi).

²1498-ci ildə Vasko de Qammanın ekspedisiyası Hindistan sahilinə çıxmışdı. 1492-ci ildə Xristofor Kolumbun ekspedisiyası Amerika sahilinə çıxmışdı. 1519-1521-ci illərdə Fernando Maqellan ilk çox geniş səyahətə çıxmışdı və s.

Beləliklə, dünyanın kəşfi və dəniz yollarının intensivləşməsi Qərbi Avropanın inkişafına geniş vüsət verirdi. Beləki, o vaxt quru yollarla daşınan yükdaşımlar 2 dəfə artdığı halda, dəniz daşımları 5-10 dəfə çoxalmışdı. 1500-1700-cü illərdə xarici ticarətin həcmi 3-5 dəfə, o cümlədən Şərq və Qərb ölkələri ilə 15 dəfə artmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, qeyd edilən kimi Avropada qiymətli metallar – qızıl və gümüş (ticarəti genişləndirmək üçün) kifayət etmirdi. Ona görə də Asiya bazarlarına rəqabət qabiliyyətli mallar çıxara bilmirdilər. Şərq ölkələrində işçi qüvvəsi ehtiyatı da güclü idi. Demografiya amilinin üstün olması fərdi ustalığın – qabiliyyətin inkişafına zərurət yaradırdı.

Geniş coğrafi kəşflər və müstəmləkə siyasətinin artması nəticə etibarilə beynəlxalq əmək bölgüsünə və dünya bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, dənizçilikdən istifadə dünyanın ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqə saxlamağa imkan verirdi. Müstəmləkə sahibkarlığı isə həmin ucqar yerlərdən təsərrüfatçılıq kimi istifadə etməyə zəmin yaradırdı. Beləliklə, bu iki cəhət beynəlxalq mübadilənin genişləndirilməsi üçün əsas təşkil edirdi.

Elə həmin dövrlərdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin artması beynəlxalq kreditin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Kəşf olunmuş torpaqlardan Avropaya külli miqdarda qızıl və gümüş gətirilmişdir. XVI əsrdə Avropada qızıl ehtiyatı təqribən 550 tondan – 1192 tona, gümüş ehtiyatı isə 7 min tondan – 214 min tona çatmışdır. Cəmi sərvətin və məhsuldar kapitalın quruluşunda da dəyişikliklər baş verirdi. XI-XIII əsrlərdə canlı əmək əsas götürüldüyü halda, XVI əsrdə o, əsas kapitalla əvəzlənirdi, nəqliyyat vasitələrinin, energetikanın inkişafına üstünlük verilirdi. Bütün bunlar məhsuldar qüvvələrin inkişafına zəmin yaradırdı.

Şimali-Qərbi Avropada hər nəfərə düşən ÜDM 1000-1300-cü illərdə 50-60%, 1300-1500-cü illərdə 5-10%. 1500-1800-cü illərdə isə 45-55% artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlara baxmayaraq, hələ XV əsrdə də hər nəfərə düşən ÜDM-ün həcminə

görə Avropa dövlətləri qabaqcıl Şərq dövlətlərindən (xüsusilə Çindən) geri qalırdı. Müəyyən mülahizələrə görə 1500-cü illərdə, digər mülahizələrə görə isə XVI əsrin ikinci yarısından Qərb iqtisadi inkişaf baxımından Şərqlə çatmış və onu qabaqlamışdır. O vaxtdan da üstün mövqeyi öz əlində saxlayır.

XVI əsr Qərbi Avropanın iqtisadi tarixində dönüş dövrü olmuşdur. İlkən kapital yığımları əsri başlanmışdır. Kəndlilər torpaqlardan qovulur, müstəmləkə talançılığı güclənir, sənayenin inkişafında gözə çarpacaq nailiyyətlər əldə edilirdi. Sənayenin inkişafı toxuculuq sənayesində özünü daha çox büruzə verirdi. Əvvəllər Florensiyada, sonra İngiltərədə manufaktura əsasında yun parça istehsalı artırdı. Bu əmək bölgüsünə və əl ilə işləyən texnikaya əsaslanan müəssisələr adi sənətkarlığa nisbətən əmək məhsuldarlığını xeyli artırma bilmişdilər. İri istehsal yaratmaq üçün çoxlu işçi qüvvəsi lazım gəlirdi (xırda sənət sexləri, emalatxanaları öz müstəqilliklərini saxlamağa çalışırdı).

Ona görə də kəndli torpaqları zorla onların əlindən alınır. Bundan əlavə onlar müharibələr, müstəmləkəçilik, qul ticarətindən istifadə, dəniz quldurluğu və s. vasitəsilə öz iqtisadi vəziyyətlərini gücləndirirdilər.

İspan müstəmləkəçiləri Latin Amerikasını zəbt edərək yerli əhalini pis günə salırdılar. Eyni ilə Şimali Amerika müstəmləkəçiləri də XVII əsrdə orada yaşayan 2 milyonadək hinduları var-yoxdan çıxarırdı. Hindu tayfalarını məhv etdikdən sonra Afrikaya üz tutmuşdular. XVI əsrdə kapitalist istehsalı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qul ticarəti başlamışdı. Qullardan istifadə etməklə plantasiya (tarla) təsərrüfatları yaradılırdı. 1870-ci ilin məlumatına görə Afrikadan Amerikaya 10 mln. qul gətirmişdir. 1680-1775-ci illərdə britaniyalılar Afrikadan Vest-Hind ticarət kompaniyasına 3 mln. qul gətirmişdilər.

Qərbin bəzi ölkələri (Britaniya, İspaniya, Fransa, Hollandiya və s.) üçün o dövrdə dəniz quldurluğu da böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əsasən müstəmləkə ölkələri talan edilirdi.

İlkin kapital yığılması ilə bağlı tədbirlərdə himayədarlıq siyasəti də diqqəti cəlb etməyə bilməz. Burada, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərə heç də azad bazarla ticarət ağalığına nail olmamışdır. A.Smitin sonralar yaranan Fritrederçilik ideyası Britaniya sənaye kapitallarını və iqtisadi siyasətçilərini o qədər də maraqlandırmamışdı. Rəqabətdə qalib çıxmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edilmişdi.

Belə ki, XVI-XVII əsrlərdə xaricdən gələn hazır məmulatlara çox yüksək gömrük haqqı müəyyən edilirdi. Ərzaq məhsulları xammalının ixracı qadağan edilmişdi. Bu tədbirlər 1820-ci illərədək qüvvədə qalmışdır. Məsələn, pambıq parçadan olan mallara tətbiq edilən gömrük rüsumu onun dəyərinin 75%-i, kətan parçaya isə 183% tətbiq edilirdi.

Beləliklə, yığılmış müəyyən vəsait Qərbin bəzi ölkələrində xarici ticarətin inhisarlaşmasına zəmin yaradırdı. Britaniyada Afrika və Yaxın Şərq ilə olan bütün ticarəti Ost-Hindin, Türkiyənin və Afrikanın ticarət kompaniyalarının əlində cəmlənmişdir.

Həmin Ost-Hind kompaniyasının XVII əsrdən 1813-cü ilədək əsasən Hindistan və Çin ilə ticarət etmək hüququna malik idi. Bütün XVIII əsr ərzində Hindistanın bəzi torpaq sahələrini zəbt etmişdir. Aydındır ki, əlavə gəlir əldə etmək üçün vəsait də xərcləmək lazım gəlirdi. Odur ki, XVI-XVIII əsrlər məhsuldar xərclərin artırılması ilə də səciyyələnə bilər. Həmin vaxtlardan bayram günlərinin sayı azaldılmış, illik iş saatlarının sayı artırılaraq 2700-2800 saata çatdırılmışdır (XVII-XVIII əsrlərdəki 2400-2600 saata qarşı).

XVIII əsrin axırlarına Qərb ölkələri iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə artıq Şərqi 1,6-1,8 dəfə ötmüşdür. Bəzi mülahizələrə görə isə hər nəfərə düşən məhsulun həcminə görə Qərb ancaq XIX əsrin əvvəllərinə Şərqi çata bilmişdir.

Deməli, belə qənaətə gəlmək olar ki, Şərqi inkişaf etmiş ölkələrində hərtərəfli istehsal sahələri mövcud olmuşdur. Alqı-satqı, maddəli əmək münasibətlərini

bilirdilər. XIX əsrin əvvəllərində Avropa bazarına ancaq ədviyyat, bəzək əşyaları deyil, hazır məhsullar da göndərirdilər. Avropanın pambıq parça məhsulları Hindistan və Çin məhsulları ilə rəqabətə girə bilmirdilər.

XVIII əsrdə Britaniyada manufakturalardan maşın texnikasına əsaslanan fabriklərinə keçməklə qüvvələr nisbətində daha da kəskin fərq yaranmağa başlamışdır.

Məhz bu dövr sənaye çevrilişi və yaxud sənaye inqilabı dövrü adlanır. İlk fabriklər pambıq parça sənayesi üzrə yaranmışdır. Məhz manufakturası dövlətin nəzarətində olduğu üçün yeni texnologiya tətbiq etməkdə müəyyən maneəçiliklər vardı. Gənc pambıq parça sənayesi isə bu maneəçilikdən azad idi. Sənaye inqilabı digər sahələri də əhatə edirdi. Metallurgiya sahəsində mexanikləşmə artırdı. Dəmir və çuqundan polad alınması sürətlənirdi. 1784-cü ildə (C.Uatt) buxar maşının kəşfi, sənaye və nəqliyyatda geniş tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Texniki çevriliş təsərrüfatlarda köklü dəyişikliklər yaradırdı. Britaniyada olduğu kimi Şimali Amerikada da fabrika istehsalına keçilirdi. Avropanın kontinental hissəsində isə aqrar iqtisadiyyat üstünlük təşkil edirdi.

Maşın və buxarın tətbiqi əmək bölgüsünü milli çərçivədən kənara çıxarırdı. İri sənaye artıq daxili bazardan deyil, beynəlxalq bazardan asılı olurdu. Qapalı, yerli bazarın əvəzinə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə bir millətin digərindən asılılığı meydana gəlirdi. Xarici ticarət sürətlə artırdı. 1720-1820-ci illərdə dünya üzrə ixracın həcmi 2,4 dəfə artmışdır.

Qərbi Avropanın və Şimali Amerikanın nisbətən sürətli inkişafı Qərblə Şərq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə öz əksini tapmışdır. XIX əsrdə Şərq artıq Qərblə üz-üzə dayanı bilmirdi.

1.2. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər vahid dünya təsərrüfatı sisteminin tərkib hissəsi olduğuna görə, onun öyrənilməsi də qanunauyğun olaraq dünya təsərrüfatının formalaşması problemlərinin şərhilə başlanır.

Dünya təsərrüfatı uzun bir tarixi prosesin inkişafı nəticəsində bərqərar olmuş və formalaşmışdır. Bu proses tarixi qanunauyğunluqların nəticəsi kimi bütövlük təşkil etməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı mərhələlərdə yaranan iqtisadi münasibətləri də əhatə edir. Aydındır ki, ayrı-ayrı mərhələlər daha yadda qalan, böyük əhəmiyyət kəsb edən, keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənən hadisə və prosesləri özündə əks etdirir.

Hər halda bu mərhələlər bütöv, vahid bir varlığın, prosesin müəyyən bir hissələridir. Bu mərhələləri daha uzun və yaxud qısa dövr üçün fərqləndirmək o qədər də nəzəri əhəmiyyət kəsb etmir.

1. Qeyd etməliyik ki, bir çox tədqiqatçılar dünya təsərrüfatının yaranmasının ilk mərhələsini Roma imperiyası (b.e.ə. VIII-VI əsrlər) dövrünə aid edirlər. O vaxt Roma imperiyası bütün Apenin yarımadasını (İtaliyanın yarısı qədərdir), İtaliyanı, Avropanın bir çox hissəsini, Şimali Afrika sahillərini, Misir, Kiçik Asiyanı, Suriya və s. əraziləri əhatə edirdi. Həmin mərhələdə ölkələr arasında ticarət əlaqələri yaranırdı.

2. İkinci mərhələ XV-XVI əsrlərdəki coğrafi kəşflərlə əlaqələndirilir. Bu kəşflər nəticəsində beynəlxalq ticarətin inkişafına zəmin yaranırdı. Natural təsərrüfatı əvəz edən beynəlxalq ticarət daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin həmin dövrün dünya iqtisadiyyatı yenidən yaranırdı, məhdud idi, ancaq tacir kapitalının hərəkəti dairəsində idi.

3. Üçüncü mərhələ XIX əsrin sonu ilə XX əsrin əvvəllərini əhatə edir.

Bu mərhələdə sənaye çevrilişindən sonra kapitalizmdən inhisarçı kapitalizmə keçilməsi baş vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində kütləvi istehsalın inkişafı dünya bazarından dünya təsərrüfatına keçilməsinə zəmin yaratmışdır. Bu mərhələdə işçi qüvvəsinin hərəkəti və əmtəə mübadiləsi ilə yanaşı, kapitalın hərəkəti də artırdı. Bu isə beynəlxalq istehsal əlaqələrini genişləndirirdi.

4. Dördüncü mərhələ XX əsrin başlanğıcı ilə XXI əsrin başlanğıcı arasındakı dövrü əhatə edir.

Dünya təsərrüfatının inkişafındakı bu mərhələ müasir dövr kimi səciyyələnir.

Bütövlükdə bu mərhələ beynəlmilləşmə prosesinin inkişafı ilə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yenidənqurma mərhələsi olması ilə fərqlənir.

Bu mərhələdə dünya təsərrüfatının inkişafı beş əsas amilin təsiri altında dəyişilir: dinamik iqtisadi artım; iqtisadi fəaliyyət dairəsində və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində ticarət siyasətinin liberallaşdırılması, intensiv elmi-texniki tərəqqi, imperializmin müstəmləkə sisteminin dağılması.

Bu mərhələdə dünya təsərrüfatında inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu meydana çıxır. Dünya sosializm və kapitalizm sistemində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər daha da güclənir. Bu sistemlər arasındakı əlaqələr genişlənir. Milli iqtisadiyyatların dünya birliyinə cəlb edilməsi prosesi artır, beynəlxalq təşkilatlar sistemi yaranır, dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsi zərurət təşkil edir, beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyəti genişlənir.

Müasir dünya təsərrüfatı sistemi daha çox sənaye çevrilişləri ilə xarakterizə edilir. Bir çox iqtisadçılar dünya təsərrüfatının inkişafında XX əsrin özünü də müəyyən dövrlərə ayırırlar. Bunlar aşağıdakılardır:

1. 1920-1930-cu illər. Həmin dövrdə dünya təsərrüfatında böhranlar müşahidə olunmuşdur. Ayrı-ayrı ölkələr, regionlar arasında iqtisadi əlaqələri qeyri-sabit olmuş, integrasiya əlaqələri zəifləmişdir. Bu dövr öz başlanğıcını birinci dünya müharibəsi və Rusiya sosialist inqilabının dalğalarından götürmüşdür. Milli

iqtisadiyyatlar əsasən, hərbiləşdirməyə yönəldilirdi, işğal olunmuş torpaqlar talan edilirdi.

1913-1929-cu illərdə dünya üzrə ÜDM-in həcmi 1,1 dəfə artmışdır. Rusiyada 1922-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 1913-cü ildəkinin 13%-nə, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 55%-nə bərabər olmuşdur.

1920-1930-cu illərdəki iqtisadi böhranlar nəticəsində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində istehsalın həcmi 18% azalmışdır. 1929-1932-ci illərdə ABŞ-da ümumi məhsul 28%, sənaye məhsulu 44,7%, Fransada 25,6%, Almaniya da 40,8%, Britaniya da 11,4% azalmışdır. Aydın ki, belə şəraitdə ixracın həcmi də azalmışdır.

2. İkinci dünya müharibəsindən sonra “dünya sosialist təsərrüfat sistemi” yaranmışdı. Dünya təsərrüfatının sosial strukturunda dəyişiklik baş verirdi. Bu sistemin ölkələri tamamilə başqa sosial-iqtisadi əsasda inkişaf edir, istehsalın kollektivləşdirilməsi, mərkəzdən idarəçilik, sənayenin dövlətləşdirilməsi və s. hökmran olurdu. Xarici iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsinə sinfi baxımdan yanaşma vahid dünya təsərrüfatı dairəsini daraldırdı. Müxtəlif ictimai sistemə malik olan dövlətlər arasındakı təsərrüfat əlaqələrində qarşıdurmalar, yarışlar özünü göstərirdi. Belə bir şəraitdə qeyri-sosialist sistemi ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələri güclənirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində ABŞ Qərbi Avropanın dirçəlməsinə kömək edirdi. “Marşal planı” deyilən plan hazırlanırdı (1944-cü ildə ordu generalı, 1947-1949-cu illərdə ABŞ-ın dövlət katibi C.K.Marşal(1880-1959) ikinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın dirçəlməsi və inkişafı üçün Amerikanın iqtisadi köməkliyi barədə təşəbbüs irəli sürmüşdür). Bu planın həyata keçirilməsində 17 dövlət (o cümlədən Qərbi Almaniya) iştirak etmişdir. Onlar həmçinin Qərbi Avropada ABŞ-ın hökmranlığının möhkəmləndirilməsi məsələsini də qoyurdu. 1951-ci ildə bu planı dəyişərək “Təhlükəsizliyin qarşılıqlı təmin edilməsi” adlandırmışlar. Burada artıq iqtisadi və hərbi köməklik edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bütün bunlara baxmayaraq sosializm sisteminin təsiri altında müstəmləkə sistemi dağılmağa başlayırdı. 1960-cı illərin ortalarına müstəmləkə sisteminin ləğv olması ilə böyük bir qrupdan ibarət inkişaf etməkdə olan ölkələr beynəlxalq həyata müstəmləkə kimi deyil, müstəqil dövlətlər kimi daxil oldular. Bu şərait dövlətlərarası əlaqələrin xarakterini dəyişirdi. Hər halda həmin inkişaf etməkdə olan dövlətlərin daxili problemləri, iqtisadi gerilikləri onları öz “köhnə ağalarından” asılı vəziyyətdə saxlamaqdadır. Həmin ölkələrə çoxlu kapital ixracı həyata keçirilir və çoxtərəfli köməkliklər göstərilir.

3. 1950-1980-ci illərdə ABŞ və digər sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxınlaşma müşahidə olunmağa başlamışdır. 1955-ci ildə sənayecə inkişaf etmiş altı ölkənin ümumi daxili məhsulu ABŞ-ın ÜDM-in 74%-nə, 1970-ci ildə isə 114%-nə bərabər olmuşdur.

4. XX əsrin son onilliklərini dünya təsərrüfatının inkişafında yeni dövr hesab etmək olar. Həmin dövrə Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş Sovetlər İttifaqının sosial quruluşunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qərb dövlətlərinin iqtisadi və siyasi quruluşuna yaxın sistemin yaranması formalaşır. Dünya təsərrüfatı yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur, daha vahid, bütöv bir xüsusiyyət kəsb edir. Burada sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatları və hazırda keçid xarakterinə malik iqtisadi sistem ölkələri əks olunur və qlobal dünya təsərrüfatı formalaşır.

Hazırkı müasir dünya təsərrüfatı, əsasən, özünün qlobal miqyasına görə; bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əsaslanmasına görə; obyektiv iqtisadi beynəlxalq əmək bölgüsünə və istehsalın daha çox beynəlmiləl xarakterinə görə fərqlənir. Bütün iqtisadi proseslərin beynəlmiləlləşməsi nəticəsində dünya təsərrüfatının aşağıdakı strukturları formalaşmışdır:

1. Əmtəə və xidmətlərin dünya bazarı;
2. Dünya kapital bazarı;

3. Dünya iş qüvvəsi bazarı;
4. Beynəlxalq valyuta sistemi;
5. Beynəlxalq kredit-maliyyə sistemi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bundan əlavə beynəlmilləşmə informasiya sahəsində, mədəniyyət, elmi-tədqiqat konstruktor işləri sahəsində də inkişaf etdirilir. Vahid elmi-informasiya məkanı formalaşır.

Beləliklə, dünya təsərrüfatının yaranması heç də sakit, ictimai tərəqqinin nəticəsi kimi meydana gəlməmişdir. Burada XVI əsrdəki coğrafi kəşflər, qul ticarəti, zorakılıq, milyonlarla adamların fiziki məhv edilməsi, lokal və dünya müharibələri və bu kimi proseslər də xarakterik olmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, dünya təsərrüfatının müasir şəraitində bir çox global problemlərin həllində dünya dövlətlərinin ümumi gücünün səfərbər edilməsi, beynəlxalq həyatın global prinsiplərlə tənzim edilməsi daha geniş xarakter alır.

Dünya təsərrüfatındakı bu bütövlük və vahidliklə yanaşı müəyyən daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bunlardan:

1. İqtisadi inkişafdakı üç mərkəz və dünyanın üç regionu arasında olan ziddiyyət. Burada Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiya və eləcə də NAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası), Aİ və Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq (1989-cu ildə yaradılıb, 21 ölkəni özündə birləşdirir) ölkələrinin dünya bazarı uğrunda gedən rəqabət mübarizəsi nəzərdə tutulur.

2. İkinci qrup ziddiyyət “şimal” və “cənub” ölkələri arasında olan ziddiyyətdir.

“Şimal” dedikdə, inkişaf etmiş sənaye ölkələri, “cənub” adı altında isə inkişaf etməkdə olan ölkələr nəzərdə tutulur. Burada olan ziddiyyətlərin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bəziləri (ilk növbədə yeni sənaye ölkələri) bir çox iqtisadi göstəricilərə görə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmışlar və bununla da dünya təsərrüfatında müəyyən mövqe tutmağa çalışırlar.

3. Üçüncü qrup ziddiyyətlər “qərb” və “şərq” ölkələri arasında olan ziddiyyətlərdir.

“Qərb” ölkələri dedikdə, yenə də inkişaf etmiş sənaye ölkələri, “şərq” dedikdə, isə keçmiş sosializm sistemi ölkələri nəzərdə tutulur.

Bu ziddiyyətin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, dünya sosialist sisteminin dağılmasındakı həmin ölkələr nisbətən qapalıhəyat tərzini keçirdikləri halda, hazırda fəal surətdə dünya bazarına çıxamağa çalışırlar, Aİ-yə daxil olurlar. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr isə bu kimi ölkələrin rəqabətə qoşulmasına maneəçilik göstərirlər.

4. Dördüncü qrup ziddiyyətlər yeni sənaye ölkələri ilə inkişaf etmiş ölkələr arasında olan münasibətlərə aiddir. Bəzi yeni sənaye ölkələri dünya bazarında öz nüfuz dairələrini artırmağa çalışırlar. Həmin ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında da müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur.

Onu da qeyd etməliyik ki, bütün bu kimi ziddiyyətlər heç də dünya təsərrüfatının bütövlüyünü pozmur, əksinə daha yeni nailiyyətlərə gətirib çıxarır:

- Daha böyük – ümumdünya əhəmiyyətli korporasiyaların yaranması baş verir. TMK və TMB-lar ümumdünya təsərrüfatının əsas quruluş elementlərinə çevrilirlər;

- Rəqabətlərin kəskinləşməsi ümumdünya əməkdaşlığına çevrilir;

- Ümumdünya təsərrüfatı keyfiyyətcə yeni beynəlmilləşmə səviyyəsinə qalxa bilər. Bu da, əsasən, iki istiqamətdə baş verir:

- a) Vahid global bazarın yaranması;

- b) Regional iqtisadi inteqrasiya blokunun yaranması.

1.3. Beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin obyektiv əsasıdır.

BİM-in formalaşması və inkişafının əsasında nə üçün məhz beynəlxalq əmək bölgüsünün durduğunu aydınlaşdırmaq üçün, fikrimizcə, ilk növbədə BƏB-in özünün mahiyyətini araşdırmaq lazımdır. Bu sahədə çoxsaylı fikirlər olsa da, ən ümumi şəkildə demək olar ki, BƏB əməyin ictimai ərazi bölgüsünün ən yüksək forması olub bu və ya digər əmtəə növləri üzrə ölkələr arasında daimi, qarşılıqlı faydalı ixtisaslaşmaya və onların istehsalın nəticələri ilə müəyyən səviyyədə nisbətlərində mübadiləsinə əsaslanır. BƏB əmtəələr, xidmətlər, biliklərlə beynəlxalq mübadilənin, ölkələrin inkişaf səviyyəsindən və ictimai quruluşundan asılı olmayaraq onlar arasında istehsal, elmi-texniki, ticarət və digər növ əməkdaşlığın obyektiv əsasıdır. BƏB ölkə daxilində və onlar arasında əmək bölgüsünün nəticəsidir. əmək bölgüsü dedikdə, burada konkret əməyin ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi nəzərdə tutulur.

BƏB-in tarixən birinci məqsədi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi olmuşdur. İqtisadi və sosial tərəqqinin əsası olan əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi zərurəti həmişə BƏB-in hərəkətveririci qüvvəsi kimi çıxış etmişdir. Çünki ölkədaxili əmək bölgüsü yolu ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar ölkə daxilində hər hansı sahədə istehsal olunan məhsul müəyyən həddən sonra daxili tələbi üstələyir. Nəticədə rentabelliği saxlamaq, durğunluğun qarşısını almaq üçün müəssisələr xarici bazarlara çıxırlar. Beynəlxalq rəqabətdə ölkələr (onların müəssisələri) üstünlüklərə malik olduğu sahələrdə qalib gəlir, üstünlüklərə malik olmadıqları sahələrdə isə məğlub olurlar və müvafiq sahələr istiqamətində beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşırlar, digərindən imtina edirlər. Beləliklə, ölkələrin bu və ya digər sahələr üzrə BƏB-də ixtisaslaşması əvvəlcə BİM-in ilk forması olan beynəlxalq ticarətin, BƏB-in dərinləşməsi isə sonradan BİM-in qalan formalarının təşəkkülünə səbəb olur, onların inkişafı üçün ilkin ünsürlər yaradır.

BƏB ölkələrin milli istehsal xərcləri beynəlxalq xərclərə nisbətən minimal səviyyədə olan əmtəələrin istehsalı üzrə uzunmüddətli ixtisaslaşma prosesi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən BƏB-in əsas funksional təyinatı ondan ibarətdir ki, o ayrı-ayrı ölkələr arasında möhkəm iqtisadi əlaqələr qurmaqla onların ümumi əmək bölgüsünün strukturunun formalaşdırılmasına səmərəli təsir göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, BƏB ölkələrə öz səylərini onların ən əlverişli istehsal şərtlərinə malik olduğu sahələrdə cəmləşdirməyə imkan verir. Odur ki, müxtəlif ölkələri BƏB-də iştiraka sövq edən ən əsas məqsədlərdən biri də artıq istehsal xərclərinə qənaət etməkdir.

Ölkələr yerli istehsal xərcləri beynəlxalq xərclərdən baha olan əmtəələrin istehsalından imtina edib onları idxal etməklə əlavə mənfəət qazanırlar. Ona görə də tam əminliklə demək olar ki, BƏB istehsalın effektivliyinin artırılması məqsədinə xidmət edir, ictimai əməyə qənaət edilməsi vasitəsi kimi məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsinin əsas aləti rolunu oynayır.

BƏB-də iştirak edən ölkə mövcud naddi və mənəvi potensialı daha optimal şəkildə istifadə etməyə, dünya üzrə elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərini qısa müddətdə tətbiq etməyə, iqtisadiyyatın restrukturizasiyasını sağlam şəkildə həyata keçirməyə, əhəlinin tələbini daha dolğun və rəngarəng şəkildə ödəməyə, milli strateji maraqları reallaşdırmağa imkan əldə edir.

Bu səbəbdən də qeyd etmək olar ki, məhz BƏB bütün planet miqyasında səmərəli beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulmasının ilkin maddi şərtini təşkil edir, milli iqtisadiyyatların vahid dünya təsərrüfatında birləşdirilməsinin əsasında durur.

Ona görə də hər bir ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı məsələsini araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən dövlətin burada iştirakını obyektiv səbəbi beynəlxalq səviyyədə əmək bölgüsü və mübadilədir.

BƏB-in nəzəri əsaslarının formalaşdırılmasında “müqayisəli istehsal xərcləri”, yaxud “müqayisəli üstünlüklər” nəzəriyyəsi klassik siyasi iqtisadın ən vacib nailiyyətləri hesab olunur.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsasında müxtəlif coğrafi, iqlim mühitində yerləşən ölkələrin iqtisadiyyatları arasında təbii fərqlərin mövcudluğu ideyası qoyulmuşdur.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi bu və ya digər əmtəə üzrə BƏB-də ixtisaslaşmanın ölkələrin digər ölkələrə nəzərən mütləq üstünlüklərə malik olduğu zaman deyil, hətta belə üstünlüklərin olmadığı zamanda da mümkünlüyünü sübut edir.

Beləliklə, bu və ya digər əmtəələrin istehsalı ilə əlaqədar çəkilən xərclərin müqayisəsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, hər hansı ölkənin onun üçün tələb olunan bütün əmtəələri istehsal edilməsindənə, BƏB-də iştirak etməklə onun üçün ən az xərclərlə başa gələn əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşması məqsədəuyğundur. İstehsalın həmin əmtəələr üzrə ixtisaslaşması daha sonra bütün digər zəruri məhsulları mübadilə yolu ilə, BİM vasitəsilə xarici bazarlardan artıqlaması ilə əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Bununla belə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi yarandığı dövrdən məhdud xarakter daşıyırdı. Çünki onun prinsipləri yalnız müstəqil dövlətlər tərəfindən reallaşdırıla bilərdi, müstəmləkə və asılı dövlətlər iri kapitalist ölkələri tərəfindən iqtisadi təzyiqlərə məruz qalırdılar. Ona görə də həmin ölkələrdən müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin prinsiplərinin həyata keçirilməsindən danışmaq real deyildir. Eyni zamanda müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin bəzi çatışmazlıqları var idi ki, onlara aşağıdakıları göstərmək olar:

- Nəzəriyyədə əmək və kapital resurslarının beynəlxalq yerdəyişməsi, istehsalın ixtisaslaşması istiqamətində dövlətin təsiri nəzərə alınmır;
- Nəzəriyyədə “istehsal miqyas” effekti və nəqliyyat xərcləri nəzərə alınmır.

Əgər müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində digər faktlar, o cümlədən nəqliyyat amilini də nəzərə alsaq, nəzəriyyə bir qədər mürəkkəb xarakter alacaqdır. Lakin real beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə qoşulmağa cəhd edən təsərrüfat subyektləri qeyd edilən amilləri nəzərə almadan qarşılıqlı faydalı əlaqələr qura bilməzlər. Belə ki, Avropada yerləşən ölkə müəyyən məhsulun istehsalında Şimali Amerikada yerləşən ölkəyə nisbətən istehsal xərclərinə görə müqayisəli üstünlükləri malik olduğu Latın Amerikasına ölkələrinin bazarında tədavül xərclərini də nəzərə alaraq, həmin Avropa ölkəsi Şimali Amerika ölkəsinə nəzərən müqayisəli üstünlüklərə malik olmaya da bilər. Qeyd edilən fərziyyə Şimali Amerika ölkəsinin daxili bazarı üçün də doğrudur, yəni Avropa əmtəəsi oraya çatdıqda tədavül xərclərinə görə yerli istehsalatla nisbətən rəqabətqabiliyyətli olmaya da bilər. Məhz bu faktor nə üçün BƏB-də və BİM-də eyni bir əmtəə qrupunun istehsalı, ixracı üzrə əksər hallarda bir neçə ixtisaslaşmış ölkənin iştirak edə bilməsini izah edir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla bərabər, sonradan müqayisəli üstünlüklərə yeni elementlər də əlavə olundu. Onlara misal olaraq, işçilərin ixtisas səviyyəsi, ölkələr arasında əmək haqqında olan fərqlər və s. göstərmək olar. Bunları nəzərə almaqla XX əsrin əvvəllərində isveçli alimlər Eli Hekşer və Bertil Olin iki istehsal amilinə kapitalın və əməyin istifadə olunduğu BƏB modeli işləyib hazırladılar.

Onların modelinin əvvəlki nəzəriyyələrdən fərqi ondadır ki, əgər A.Smit, D.Rikardo BƏB və BİM probleminə yalnız ölkələrin təbii, iqlim fərqlərinə əsaslanan eyni əmtəənin istehsalına çəkilən müxtəlif əmək sərfi aspektindən yanaşırdılarsa, burada artıq qeyd etdiyimiz kimi iki ayrı-ayrı istehsal amilinin (məhiyyət etibarilə isə çoxsaylı amillərin) həmin proseslərə təsiri öyrənilir.

Onların fikrincə əmək resurslarının çox, kapital resurslarının az olduğu ölkələr əməktutumlu məhsulların istehsalında, kapital resurslarının çox, əmək resurslarının az olduğu ölkələr isə kapitaltutumlu əmtəələrin istehsalında müqayisəli üstünlüklərə

malik olacaqlar. Bir sözlə Hekşer-Olin nəzəriyyəsi BƏB və BİM-in aşağıdakı inkişaf qanunauyğunluğunu təyin etməyə imkan verir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin istənilən iştirakçısı o əmtələri ixrac edir ki, onların istehsalında intensiv istifadə olunan istehsal amilləri ilə həmin ölkə digərlərinə nisbətən daha yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. Və əksinə o əmtələri idxal edir ki, onların istehsalında intensiv istifadə olunan istehsal amilləri ilə həmin ölkə digərlərinə nisbətən daha yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur.

II Dünya müharibəsindən sonra BƏB-in empirik modellərinə, o cümlədən Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə də maraq artdı. Bu modellər hərtərəfli analiz olunmağa başlandı. Rus mənşəli amerikan iqtisadçı Vasiliy Leontyev ABŞ-ın 1947-ci il idxal-ixrac əməliyyatlarını ciddi təhlil etdi. Həmin tədqiqatın ABŞ-ın kapitaltutumlu əmtələr ixrac edib, əməktutumlu əmtəə idxal edən ölkə mövqeyini bir daha təsdiqləyəcəyi gözlənilirdi. Lakin Leontyev tamam əksinə olan münasibətlər aşkar etdi. Onun Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə zidd olan bu nəticəsi “Leontyev təzadı” adını aldı. ABŞ ixracının nə üçün əməktutumlu olmasını izah etmək məqsədilə Leontyev belə bir fərziyyə irəli sürdü ki, bir adam/il amerikan əməyi xarici ölkələrin 3 adam/ilinə bərabərdir. Leontyev ABŞ işçisinin əmək məhsuldarlığının belə yüksək olmasını onların xarici işçilərə nisbətən daha yüksək ixtisas səviyyəsi ilə izah edirdi. O, statistik olaraq sübut edirdi ki, ABŞ-ın ixrac etdiyi əmtələr onun idxal etdiyi əmtələrə nisbətən daha yüksək ixtisas səviyyəsi tələb edir. Bundan əlavə ABŞ-da ixtisaslı işçilərin sayı digər ölkələrə nisbətən çox olduğundan onların hazırlığına çəkilən xərclərin də kapitalı qoyuluşları kimi qəbul olunmasını təklif etdi.

ABŞ idxalının kapitaltutumlu olması isə bununla izah edilirdi ki, onun idxalının əsas hissəsi istehsalın külli miqdarda kapital qoyuluşları tələb edən hasilat sənayesinin məhsullarıdır. Eyni zamanda əməktutumlu sahələri xarici rəqabətdən qoruyan, beləliklə də əməktutumlu əmtələrin idxalının qarşısını alan amerikan idxal tariflərinin

nəzərə alınması təklif olunurdu. Bütün bunlar son nəticədə daha realist və universal BƏB modelinin qurulmasına öz müsbət töhvəsini vermiş oldu.

Müasir dövrdə BƏB-in daha da dərinləşdirilməsi həmçinin modernizasiyası və beləliklə də BİM-in inkişafının yeni mərhələlərə qaldırılması üçün yeni təkliflər, ideyalar, nəzəriyyələr irəli sürülür. Bu ideyaların əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə süni maneələrin ləğv edilməsi, proteksionizm siyasətindən imtina etmək, iqtisadiyyata xarici investisiyaları geniş surətdə cəlb etmək məsləhət görülür.

Qərb iqtisadçılarının və siyasətçilərinin “Cənubun, yəni İEOÖ-in proteksionizm siyasətini yumşaltmaq çağırışlarına cavab olaraq “cənublular” da inkişaf etmiş “şimal”dan eyni addımların atılmasını, həmçinin bəzi əlavə imtiyazlar tələb edirlər. Qərb iqtisadçılarının nöqteyi-nəzərinə “təzə” və “modernləşdirilmiş” BƏB ideyalarının əsas praktiki mahiyyəti İEOÖ-in yeni sahəvi ixtisaslaşmasını təmin etməkdir. İEOÖ-in tələbini ödəmək məqsədilə ixracına istiqamət olmaq təklif edilir. İEOÖ öz növbəsində qüvvələrini iqtisadiyyatın yüksəkixtisaslı əməyin və ETT-nin nailiyyətlərinin intensiv istifadə edildiyi sahələrində cəmləşdirməlidirlər. Lakin aydındır ki, bu əksər İEOÖ-in strateji maraqlarına uyğun gəlmir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, istənilən dövlətin BİM-də iştirakı məsələsini bu və ya digər aspektdən araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dövlətin burada müəyyən istiqamətdə iştirakının obyektiv əsasını BƏB təşkil edir.

BƏB ona görə təşəkkül tapmışdır ki, istənilən ölkə çərçivəsində tələb olunan əmtəələrin bütün nomenklaturasının istehsalını yüksək texnoloji səviyyədə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkündür. Ona görə də ölkələr müəyyən üstünlüyə malik olduqları sahələrdə ixtisaslaşmış və həmin məhsulları ixrac etmişlər. Üstünlüyə malik olmadıqları sahələrin məhsullarını isə onlar idxal etməyə başlamışlar. Nəticədə ayrı-ayrı ölkələrin BƏB sistemində müxtəlif istiqamətlərdə ixtisaslaşmaları beynəlxalq mübadiləni zəruri etmiş, beləliklə də BİM-in əsası qoyulmuşdur.

Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin BƏB-də bir və ya bir neçə əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşması və digər əmtəələrin istehsalından imtina etməsi heç də onun həmin əmtəələrin istehlakından da imtina etməsi demək deyildir. Bu səbəbdən də ixtisaslaşma və BƏB-də iştirak ölkələri istehsalından imtina edilmiş əmtəələrə olan daxili tələbin ödənilməsi üçün milli sərhədlərdən kənara çıxmağa vadar edir və bununla da BİM-in təşəkkülü, inkişafı üçün ilkin ünsürlər formalaşır.

Digər tərəfdən BƏB-də iştirak etmək ölkələrə öz istehsal güclərini və iqtisadi potensiallarını müəyyən bir sahə, əmtəə üzərində cəmləşdirməyə imkan verir. Ona görə də həmin sahə, yaxud əmtəə istehsalı üzrə əmək məhsuldarlığı ölkədə sürətlə yüksəlir, beləliklə BƏB-də hər hansı istiqamətdə ixtisaslaşmaqla çıxış edən ölkə daxili istehlakı və istehsal tələbini ödəməkdən əlavə məhsul istehsal edir. Belə vəziyyət özü-özlüyündə artıq qalan əmtəələrin reallaşdırılması üçün dünya bazarına çıxmağa, digər ölkələrlə BİM qurmağa məcbur edir. Həm də təsərrüfat subyektləri özləri bilə-bilə artıq məhsul buraxaraq həmin əmtəələri dünya bazarında realizə etməklə onlar üçün zəruri və digər ölkələrdə bol olan əmtəələri əldə edirlər. Müəyyən əmtəə qrupunun istehsalı üzrə ixtisaslaşmanı dərinləşdirməklə, möhkəmləndirməklə ölkələr özlərinə lazım olan məhsulları beynəlxalq bazarda həmin əmtəə qrupu üzrə ixtisaslaşmış ölkələrlə mübadilə etmək vasitəsilə daha ucuz qiymətlərlə əldə edirlər.

Bütün bunlar belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, BƏB BİM-in təşkilati formasıdır.

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, məhz BƏB-in dərinləşməsi BİM-in inkişafını şərtləndirən ən əsas amildir. Çünki, BƏB BİM-in inkişafı üçün ilkin əsas yaradır.

BİM-in özünü isə BƏB-ə əsaslanmış xüsusi fəaliyyət sferası kimi xarakterizə etmək olar. BİM – imkanları, perspektivi və rolu, onun əsas formalarının nisbəti və inkişaf istiqamətləri BƏB-in dərinləşməsi, onun daha yüksək formalarına keçidlə

şərtlənmişdir. BƏB ilk növbədə qarşılıqlı asılılıq doğurur, bu isə BİM-in daha da sürətlə inkişafına səbəb olur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə BİM-in coğrafiyası BƏB-dən əlavə ölkələrin siyasi orientasiyasından da ciddi şəkildə asılılığa düşmüşdür. Müasir dövrdə beynəlxalq hüquq normalarını pozmuş ölkələrə qarşı ticarət sanksiyaları və iqtisadi blokada geniş tətbiq edilir (məsələn, İraq, Serbiya ilə ticarətə qoyulan beynəlxalq qadağalar). Şərqi Avropanın da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin coğrafiyası II Dünya müharibəsindən sonra onların xarici siyasəti SSRİ-nin təsiri altına düşdükdən sonra əsaslı şəkildə dəyişdi, sosialist respublikasına istiqamətləndi. Əlbəttə, bunu II Dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatı demək olar ki, dağılmış SSRİ-nin müharibə nəticəsində bu və ya digər sahədə müqayisəli üstünlüklər əldə etməsi ilə izah etmək çox gülünc olardı. Təəssüf ki, bütün bu siyasi amillər ölkələrin BƏB-də malik olduqları müqayisəli üstünlükləri BİM vasitəsilə vaxtında, dövlətin milli mənafeyinə tam uyğun şəkildə reallaşdırmağa imkan verir. Hazırda da buna bir çox misallar göstərmək olar. Məsələn, İranın ABŞ-la soyuq münasibəti ilə əlaqədar birincinin dünya təsərrüfat əlaqələrindən sıxışdırılması, həmçinin eyni səbəbdən ABŞ-ın səyi ilə Kubanın, Şimali Koreyanın BİM-dən izolyasiyasını göstərmək olar. Hərçənd, bu halda İran, Kuba, Şimali Koreya ölkələrinin milli iqtisadi mənafehlərinə uyğun olmasını, yaxud həmin dövlətlərin heç bir müqayisəli üstünlüklərə malik olmadığını söyləmək ən azı “iqtisadi yaxıngörənlik” olardı. Bütün bunlar nəticəsində BİM sisteminin kökündən yenidənqurulmasına obyektiv tələbin artması onu göstərir ki, təşəkkül tapmış BƏB və ona əsaslanan dünya təsərrüfat əlaqələri artıq bir qrup ölkələrin, xüsusən də İEOÖ-in həm iqtisadi, həm də siyasi maraqları ilə toqquşmuşdur. BMT tərəfindən səsləndirilmiş fikirlərdə göstərilir ki, BƏB və BİM artıq kor-təbii şəkildə, yalnız rəqabət mübarizəsinin qanunlarının təsiri altında formalaşdırıla bilməz, bazar mexanizmi dünya iqtisadiyyatı miqyasında resursların səmərəli inkişafı və istifadəsini təmin edə bilmir. Lakin onu da qeyd

etməkləzımdır ki, əməyin xüsusi növlərə bölünməsi, praktiki olaraq sonsuz davam edə bilər. Odur ki, yaranmış vəziyyətdən çıxış elmtutumlu hazır məhsullar istehsalında beynəlxalq əmək bölgüsünü daha da dərinləşdirməklə İEOÖ-i həmin proseslərə cəlb etmək və BİM-i bu yeni əsaslar üzərində qurmaqdan ibarətdir.

Digər müstəqil ölkələr kimi respublikamız da getdikcə BƏB və onun vasitəsilə BİM sisteminə daha ciddi şəkildə qoşulur. Lakin, Azərbaycanın BƏB-də öz mövqeyini müəyyənləşdirməsi prosesi kifayət qədər mürəkkəb, ziddiyyətli və bir çox hallarda əsaslandırılmış formada həyata keçirilir.

Bu cəlb olunma prosesinin respublikamız üçün eyni zamanda həm pozitiv, həm də neqativ aspektləri vardır. Pozitiv tərəf ondan ibarətdir ki, indi Azərbaycan ona lazım olan bir sıra məhsulları dünya bazarından milli istehsal qiymətlərindən daha ucuz qiymətə ala bilər. Həmçinin öz əmtəələrinin ixracı zamanı, əgər beynəlxalq qiymətlər daxili qiymətlərdən yüksəkdirsə əlavə gəlir də əldə edir.

Keçən əsrin 90-ci illərinin sonundan etibarən Azərbaycanın idxal və ixracından istehsal amillərinin olduqca arzuolunmaz nisbəti formalaşmışdır. İxracda xammal, ixtisasız əmək üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Həmçinin Azərbaycanın ixracında ekoloji nöqteyi-nəzərdən əlverişsiz sahələrin payı stabil olaraq artır.

BƏB-də bu cür iştiraka belə beynəlxalq ixtisaslaşmaya mövcud keçid dövrünün yaratdığı ağır iqtisadi şəraitlə haqq qazandırmaq mümkün olsa da, qeyd edilən vəziyyət Azərbaycanın perspektiv mənafeələrinə, onun dünya iqtisadiyyatında oynaya biləcəyi rola və potensial imkanlarına heç cürə uyğun gəlmir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan ixracı yanacaq-enerji xammalına əsaslanmaqda davam edir. Belə ixtisaslaşma həqiqqətən də Azərbaycanda mövcud olan izafi istehsal faktorlarının obyektiv qanunauyğun ixracını əks etdirir. Lakin əsas səyləri izafi resursların ixracına yönəldən dövlət mövcud izafi istehsal amillərinin intensiv istifadə edilməsi zəruriliyinə lazımi diqqət yetirməmişdir. Faktiki olaraq, Azərbaycan Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin “ölkə izafi faktorların intensiv istifadə

olunduğu əmtələri ixrac edir” postulatını inkar etmişdir. Bu postulata əsasən, respublikamız təbii resursları, ixtisasız və ixtisaslı işçi qüvvəsi kimi iqtisadi faktorları deyil, istehsalında həmin faktorların intensiv istifadə olunduğu hazır əmtəələrin ixracı üzrə ixtisaslaşmalı idi.

Təəssüf ki, hazırda ölkəmizdə bunu müşahidə etmək mümkün deyil. Azərbaycanın müasir beynəlxalq ixtisaslaşması üçün neft, qazdan əlavə qara, əlvan metallurgiya, ilkin kimyəvi emal kimi aşağı texnologiyalı və ekoloji cəhətdən təhlükəli sahələr xarakterik hal almışdır. Bu sahələrin ölkə ixracında ümumi payı 90%-dən artıqdır.

Respublikamızın potensialını nəzərə alaraq söyləmək olar ki, Azərbaycanın BƏB-də əsas iştirak istiqamətləri elmtutumlu məhsulların (cihazqayırma, maşınqayırma, kimyəvi emalın sonrakı mərhələləri, neft-kimya, aczaçılıq və s.) istehsalı olmalıdır və onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin əsas məğzini də həmin məhsullarla mübadilə təşkil etməlidir.

Ona görə də Azərbaycanın BƏB-də iştirakının obyektiv zərurət olduğunu göstərməklə bərabər yaddan çıxarmamalıyıq ki, bu proses ilk növbədə respublikamızın milli iqtisadiyyatının səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməli, onu təmin etməlidir. Azərbaycanın müasir BƏB və BİM sistemində cəlb olunmasında əsas şərt “burada iştirak respublikanın milli maraqlarına və iqtisadi təhlükəsizliyinə nə dərəcədə cavab verir?” kriteriyası olmalıdır.

II FƏSİL: DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADI İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ VƏ İNTEQRASIYANIN DƏRİNLƏŞMƏSİ

2.1. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və dünya iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri

Dünya iqtisadiyyatının subyektləri kimi çıxış edən ölkələr sosial iqtisadi inkişaf səviyyələrinin müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər. Bu səbəbdən ölkələrin inkişaf səviyyələrinə görə təsnifatı zəruriyyəti meydana çıxır. Bunun üçün ilk növbədə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini ölçən göstəriciləri işləyib hazırlamaq tələb olunur.

İqtisadi inkişaf çoxamilli proses olub həm ölkənin təsərrüfat müxanizminin təkamülünü, həm də iqtisadi sistemlərin bu əsasda dəyişməsinə əks etdirir. İqtisadi inkişafın səviyyəsini və dinamikasında hansı proseslərin getməsindən, bu zaman milli iqtisadiyyatın strukturunda hansı dəyişikliklərin baş verməsindən ölkənin həyatında çox şey asılıdır. Lakin iqtisadi inkişafın çoxamilliliyi onu hər hansı yeganə bir göstərici ilə tam qiymətləndirməyə imkan vermir.

Ənənəvi olaraq bu sahədə əsas göstərici kimi adambaşına ÜMM göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici ölkələrin beynəlxalq təsnifatının əsasına qoyulur. Ona əsasən ölkələr inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr qruplarına bölünürlər. Lakin bu göstəricinin işlədilməsi bir sıra məlum problemlərlə bağlıdır. Belə ki, adambaşına ÜMM göstəricisi ev təsərrüfatında məşğul olanların əməyi də daxil olmaqla qeyri-bazar (qiyməti müəyyən olunmayan) istehlak malları istehsalını nəzərə almır və sərvət, gəlir bölgüsü anlayışlarını özünə daxil etmir. Buna görə də bu göstəricinin çatışmamazlıqlarının aradan qaldırılması və ona alternativ və ya tamamlayıcı mürəkkəb göstəricilərin işləyib hazırlanması üzrə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Alınmış göstəriciləri 2 qrupda birləşdirmək olar. Birincisi inkişafı sosial,

iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirinin “normal” və ya “optimal” nəticəsi kimi nəzərə alan göstəricilər, ikincisi isə inkişafı əhalinin həyat keyfiyyəti baxımından ölçən göstəricilər.

Birinci qrup göstəricilər üzrə ən mühüm tədqiqatlardan biri 2000-ci ildə BMT-nin Sosial İnkişaf üzrə Tədqiqat İnstitutu (UNRISD) tərəfindən aparılmışdır. Bu tədqiqat inkişafın ən məqbul göstəricisinin seçilməsi və inkişafın müxtəlif səviyyələrində bu göstəricilər arasında əlaqələrin təhlili ilə əlaqədar idi. İlk dövrdə 73 göstərici təhlil olundu, lakin yalnız 16 göstərici seçildi. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Həyat avamıyyəti müddəti
2. 20000 və daha çox əhalisi olan məntəqələrdə yaşayan əhalinin sayı
3. Heyvani mənşəli zülalın adambaşına gündəlik istehlakı
4. İbtidai və orta təhsilə başlamanın kombinə olunmuş göstəricisi
5. İşə daxil olma əmsalı
6. Otaq başına düşən əhalinin sayı
7. Hər 1000 nəfərə qəzet sirkulyasiyası
8. Elektrik, qaz, su və s. sahələrdə məşğul iqtisadi fəal əhalinin xüsusi çəkisi
9. Hər kişi kənd təsərrüfatı işçisinə düşən kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı
10. Kənd təsərrüfatında məşğul yaşlı kişi əməyinin xüsusi çəkisi
11. Elektrik istehlakı, adambaşına kilovatt
12. Polad istehlakı, adambaşına kq
13. Enerji istehlakı, adambaşına kömür ekvivalenti kq
14. Emaledici sənayedə istehsal olunmuş ÜDM-ün xüsusi çəkisi
15. Adambaşına xarici ticarət, ABŞ dolları ilə
16. Ümumi iqtisadi fəal əhalinin tərkibində əmək haqqı alanların xüsusi çəkisi

Yuxarıda göstərilənlərin əsasında mürəkkəb sosial inkişaf indeksi işlənib hazırlandı. Bu indeks üzrə ölkələrin təsnifatı adambaşına ÜMM göstəricisi üzrə təsnifatdan fərqləndi. Məlum oldu ki, inkişaf indeksi və adambaşına ÜMM göstəricisi

arasında korellasiya əlaqəsi inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən daha sıxdır. Həmçinin belə bir nəticəyə gəldi ki, adambaşına ÜMM göstəricisi 5500ABŞ dollarından yuxarı olan ölkələrdə sosial inkişaf iqtisadi inkişafa nisbətən daha sürətlə gedir. İnkişafı sosial, siyasi, iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi qiymətləndirən digər tədqiqat İ.Adelman və S.Morris tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onlar 74 inkişaf etməkdə olan ölkəni aşağıdakı 40 göstərici əsasında təsnif etmişlər:

1. Ənənəvi kənd təsərrüfatı bölməsinin miqyası
2. Dualizmin miqyası
3. Urbanizasiyanın miqyası
4. Əsas sosial strukturun xarakteri
5. Yerli orta təbəqənin əhəmiyyəti
6. Sosial hərəkətliliyin miqyası
7. Savadlılığın səviyyəsi
8. Kütləvi informasiya vasitələrinin əhatədairəsi
9. Mədəni və antik eynicinslilik dərəcəsi
- 10.Sosial gərginliyin səviyyəsi
- 11.Təbii fertillik göstəricisi
- 12.Dünyagörüşünün modernləşmə dərəcəsi
- 13.Milli integrasiyanın səviyyəsi və milli bütövlük hissi
- 14.Siyasi hakimiyyətin təmərküzləşmə dərəcəsi
- 15.Demokratik institutların nüfuzu
- 16.Siyasi müxalifətin və mətbuatın azadlıq dərəcəsi
- 17.Siyasi partiyaların rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi
- 18.Siyasi partiya sisteminin predominant bazisi
- 19.Fəhlə hərəkətinin nüfuzu
- 20.Ənənəvi elitanın siyasi nüfuzu

- 21.Hərbi qüvvələrin siyasi nüfuzu
- 22.İnzibati səmərəlilik dərəcəsi
- 23.İqtisadi inkişafda lider şəxsiyyətin rolu
- 24.Siyasi sabitliyin səviyyəsi
- 25.Adambaşına ÜMM göstəricisi
- 26.Adambaşına ÜMM göstəricisinin artım tempi
- 27.Milli təbii resurs ehtiyatlarının bolluq səviyyəsi
- 28.Ümumi investisiya qoyuluşları əmsalı
- 29.Sənayenin modernləşmə səviyyəsi
- 30.1950-ci ildən sonra sənayeləşmə dərəcəsində dəyişikliklər
- 31.Kənd təsərrüfatının təşkilinin xarakteri
- 32.Kənd təsərrüfatında texnikanın modernləşdirilməsi səviyyəsi
- 33.1990-cı ildən sonra kənd təsərrüfatında məhsuldarlıqda irəliləyişlərin miqyası
- 34.Fiziki kapitalın adekvatlıq dərəcəsi
- 35.1950-ci ildən sonra fiziki kapitalda irəliləyişlərin miqyası
- 36.Vergi sisteminin səmərəlilik dərəcəsi
- 37.1950-ci ildən sonra vergi sistemində irəliləyişlərin miqyası
- 38.Maliyyə institutlarının səmərəlilik dərəcəsi
- 39.İnsan resursları sferasında irəliləyişlərin miqyası
- 40.Xarici ticarətin strukturu

Tədqiqat dövründə sosial və siyasi dəyişənlərlə iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında qarşılıqlı asılılıq təhlil edildi və müəyyən əhəmiyyətli göstəricilərlə iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında çoxsaylı korellasiya əlaqələri tapıldı. Bu tədqiqatın əsas çatışmayan cəhəti odur ki, burada inkişaf insan rifahına nisbətən daha çox struktur dəyişiklikləri baxımından qiymətləndirilir. Bu və digər çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün inkişafı əhalinin əksər hissəsinin ehtiyaclarının təmin olunması və ya əhalinin həyat keyfiyyəti baxımından qiymətləndirən tədqiqatlar həyata keçirildi.

Morris D. Morrisin Həyatın Fiziki Keyfiyyət İndeksi (HFKİ) bu istiqamətdə aparılan ən əhəmiyyətli tədqiqatlardan birinin nəticəsidir. Üç göstərici – 1 yaşında gözlənilən həyat müddəti, uşaq ölümü və savadlılıq göstəriciləri əsasında sadə kombinə olunmuş indeks hesablandı. Hər bir göstərici üçün ayrı-ayrı ölkələrin səviyyəsi 100 ballıq şkala üzrə qiymətləndirildi. Burada 1 ən pis, 100 ən yaxşı göstərici kimi götürülürdü. Həyat müddəti, uşaq ölümü və savadlılıq göstəriciləri 100 ballıq şkala üzrə qiymətləndirildikdən sonra hər bir ölkə üzrə onların bərabər çəki verməklə orta qiymətləri hesablanır və kombinə olunmuş indeks adlanırdı.

Tədqiqat nəticəsində aşkar olundu ki, adambaşına ÜMM göstəricisi çox olan ölkələrdə HFKİ də yüksək olmağa meyl edir. Lakin buna baxmayaraq ÜMM və HFKİ arasında korellasiya əlaqəsinin çox da sıx olmadığı müəyyən olundu. Məsələn, adambaşına ÜMM göstəricisi yüksək olan bir sıra ölkələr çox aşağı və hətta ən kasıb ölkələrdə olandan da aşağı səviyyədə HFKİ-nə malik idilər. Əksinə, adambaşına ÜMM göstəricisi aşağı olan bəzi ölkələr isə yüksək – orta gəlirli ölkələr səviyyəsində HFKİ-nə malik idilər (cədvəl 1)

Əhalinin həyat keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlərə adambaşına ÜMM göstəricisində hər hansı böyük artım olmadan da nail olmaq olar. Belə ki, adambaşına ÜMM göstəricisinin yüksək səviyyəsi heç də daha yaxşı həyat keyfiyyətinə təminat vermir. Bəzən eyni adambaşına ÜMM göstəricisi olan ölkələr arasında da (məsələn, Anqola və Zimbabve, ÇXR və Hindistan, Tanzaniya və Qambiya və s.) HFKİ geniş surətdə fərqlənir.

Cədvəl 2.1

Bir sıra zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün adambaşına ÜMM göstəricisi və HFKİ, 2012-ci il

Ölkələr	Adambaşına ÜMM göstəricisi	HFKİ
---------	----------------------------	------

Qambiya	348	20
Anqola	790	21
Sudan	380	34
Pakistan	349	40
Səudiyyə Ərəbistan	12720	40
Hindistan	253	42
İraq	3020	48
Qatar	27790	56
Tanzaniya	299	58
Zimbabve	815	63
Braziliya	2214	72
ÇXR	304	75
Şri Lanka	302	82
Sinqapur	5220	86
Tayvan	2503	87

Həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial iqtisadi inkişafın müqayisəli statusunun sistemli və hərtərəfli təhlilinə dair növbəti cəhd UNDR (BMT İnkişaf Proqramı) tərəfindən “İnsan İnkişafı Haqqında Məruzə” nəşrlərində həyata keçirildi. Tədqiqatda əsas məqsəd İnsan İnkişafı İndeksinin (İİİ) qurulması və təkmilləşdirilməsi idi. İİİ-nə əsasən ölkələr 0-dan (ən zəif insan inkişafı) 1-ə (ən yaxşı insan inkişafı) kimi şkala üzrə təsnifləşdirilirlər. Bu zaman inkişafın üç məqsədi və ya son nəticəsi qiymətləndirilir:

1. Uzun ömürlülük; həyat davamiyyəti müddətinə əsasən hesablanır.
2. Bilik səviyyəsi; yaşlılar arasında savadlılığın orta çəkili göstəricisinə və məktəbə davamiyyə illərinin orta sayına əsasən hesablanır.
3. Gəlir; müqayisəli adambaşına gəlir kimi hesablanır.

160 ölkə üçün 2010-cu ilin göstəricilərinə əsasən bu üç göstərici əsasında mürəkkəb indeks hesablanır. Nəticədə İİİ-nə əsasən ölkələr üç qrupa bölünürlər:

1. Zəif insan inkişafı olan ölkələr (0,000 – 0,500 bal)
2. Orta insan inkişafı olan ölkələr (0,510 – 0,790 bal)
3. Yüksək insan inkişafı olan ölkələr (0,800 – 1,00 bal)

Qeyd etmək lazımdır ki, İİİ insan inkişafının mütləq deyil, nisbi səviyyəsini ölçür və inkişafı doğuran amillərə nisbətən inkişafın nəticələri (uzun ömürlülük, bilik səviyyəsi, maddi imkan) üzərində diqqəti cəmləşdirir.

Əlbəttə qeyd etdiyimiz göstəricilər iqtisadi inkişaf göstəricilərinin heç də hamısını əhatə etmir. İş ondadır ki, bu sahədə aparılan iş heç vaxt dayandırılmır və müxtəlif yeni göstəricilər işlənib hazırlanılır. Bu sahədə Dünya Bankının böyük təcrübəsi vardır. Belə ki, Dünya Bankının nəşr etdiyi “Dünya inkişaf göstəriciləri 1998” sorğu kitabında 100-ə yaxın inkişaf göstəricisindən istifadə olunmuşdur. Bu göstəricilər altı qrup üzrə birləşdirilərək ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini ölçmək üçün tətbiq olunurlar:

1. Ümumi mənzərə
2. Demografik göstəricilər
3. Ətraf mühit göstəriciləri
4. İqtisadi göstəricilər
5. Ölkələr və bazarlar göstəriciləri
6. Qlobal əlaqələr göstəriciləri

İnkişaf göstəricilərinin işlənib hazırlanmasında BMT-nin Davamlı İnkişaf Komissiyasının rolunu xüsusilə qeyd etməli lazımdır. Bu komissiya BMT-nin ayrı-ayrı ixtisaslaşmış idarələrinin və komissiyalarının istifadə etdiyi göstəriciləri ümumiləşdirmiş və nəticədə 130- yaxın inkişaf göstəricisi işlənib hazırlanmışdır. Hal-hazırda komissiya BMT sistemindəki bütün təşkilatları bu göstəricilərdən istifadə etməyə çağırır. Bu göstəricilər 4 qrup və 25 alt qrupda birləşdirilirlər. Aşağıda bu qruplar və alt qruplar verilir (130 göstəricinin hamısını burada vermək məqsədəuyğun olmadığından, yalnız iqtisadi göstəricilər bütövlükdə göstərilir):

1. Davamlı inkişafın sosial aspektinin göstəriciləri
2. Yoxsulluqla mübarizə
3. Demografik dinamika və davamlılıq
4. Təhsil, ictimai savadlılığın həvəsləndirilməsi
5. İnsan səhhətinin mühafizəsi
6. Əhali məskunlaşmasının davamlı inkişafının stimullaşdırılması
7. Davamlı inkişafın iqtisadi aspektinin göstəriciləri
 - Ölkələrdə davamlı inkişafın və uyğun daxili siyasətin sürətləndirilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq
 - Adambaşına ÜMM göstəricisi
 - ÜMM-da xalis investisiya qoyuluşlarının payı
 - ÜMM-da ixrac və idxalın həcmnin xüsusi çəkisi
 - Xalis Daxili Məhsul
 - Ümumi mal ixracında sənaye mallarının xüsusi çəkisi
 - Dinamik istehlak strukturu
 - İllik enerji istehlakı
 - ƏDV istehsalında milli resurs tutumlu sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi
 - Təsdiq olunmuş mineral ehtiyatlar
 - Təsdiq olunmuş fossil enerji-resurs ehtiyatları
 - Təsdiq olunmuş enerji resurslarının həyat müddəti
 - Xammaldan istifadə intensivliyi
 - ÜMM-da əlavə dəyər istehsalının xüsusi çəkisi
 - Bərpa olunan enerji resursları istehlakının xüsusi çəkisi
 - Maliyyə resursları və mexanizmləri
 - Xalis resurs transferi/ÜMM
 - Verilmiş və ya qəbul olunmuş məcmu Rəsmi İnkişafa Yardımın ÜMM-da xüsusi çəkisi

- Dövlət borcu/ÜMM
- Borclara xidmət/İxrac
- Ətraf mühiti mühafizə xərclərinin ÜMM-da xüsusi çəkisi
- Davamlı inkişafa ayrılan yeni və ya əlavə maliyyələşdirmənin həcmi
- Ətraf mühitə qənaətcil texnologiya transferi

8. Davamlı inkişafın ətraf mühit aspektinin göstəriciləri

9. Okeanların, bütün növ dənizlərin və dəniz sahili bölgələrin mühafizəsi

10. Torpaq resurslarının planlaşdırılması və idarə olunmasına kompleks yanaşma

11. Həssas ekosistemlərin idarə olunması: səhralaşmaya qarşı mübarizə

12. Həssas ekosistemlərin idarə olunması: dağlıq ərazilərin davamlı inkişafı

13. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının stimullaşdırılması

14. Meşəşəkiləşməyə qarşı mübarizə

15. Bioloji sistemlərdə müxtəlifliyin qorunması

16. Biotexnologiyanın idarə olunmasına ətraf mühitə qənaət baxımından yanaşma

17. Atmosferin mühafizəsi

18. Tullantılara nəzarət

19. Davamlı inkişafın institusional aspektinin göstəriciləri

20. Qərar qəbulunda ətraf mühit və inkişaf anlayışlarına inteqrə olunmuş yanaşma

21. Beynəlxalq Hüquqi mexanizm və vasitələr

22. Qərar qəbulu üçün zəruri informasiyaya çıxış

23. Əsas qrupların davamlı inkişaf üzrə qərar qəbul edilməsində iştirakı

Haqqında bəhs etdiyimiz sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərindən başqa ölkənin dünya iqtisadiyyatında, daha doğrusu onun obyektiv əsası olan beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) iştirakı səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər də mövcuddur. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin formaları da bir o qədər fəal və müxtəlif olur. Lakin bu ilk növbədə xarici

ticarət və kapitalın beynəlxalq hərəkətinə aiddir. Ona görə də ölkənin BƏB-də iştirakı hər şeydən öncə XİƏ-in bu formalarında iştirakı ilə xarakterizə olunur.

Ölkənin beynəlxalq ticarətdə iştirakı göstəriciləri:

- İxrac(idxal) kvotası – ixracın(idxalın) dəyərinin ÜDM/ÜMM-a nisbəti; sahə səviyyəsində isə ümumi istehsalda sahənin ixrac etdiyi məhsul və xidmət istehsalının xüsusi çəkisi;
- Ölkənin ixracının(idxalının) adambaşına həcmi, iqtisadiyatın açıqlıq dərəcəsini xarakterizə edir;
- İxrac potensialı – ölkənin daxili tələbatının ödənilməsinə ziyan vurmamaq şərtlə dünya bazarında sata biləcəyi məhsulun həcmi;
- Ölkənin dünya ÜDM/ÜMM istehsalındakı xüsusi çəkisinin onun dünya ticarətindəki xüsusi çəkisinə nisbəti

Ölkənin kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirak göstəriciləri

- Ölkənin xarici investisiyalarının (aktivlərinin) həcmi və onun ölkənin ÜMM-na nisbəti;
- Ölkənin birbaşa xarici investisiyalarının onun ərazisində olan birbaşa xarici investisiyalara nisbəti;
- Ölkənin xarici borcunun həcmi və onun ölkənin ÜDM və ixracına nisbəti.

2.2. Dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiyanın əsas istiqamətləri və dərinləşməsi.

Mütəxəssislərin arasında geniş yayılmış fikrə dünyamız milli iqtisadiyyata məxsus mənafeələrin hər birinə aid qanunvericilik və siyasi çərçivələrdə mütləqləşdirilməsi dövründən digər dövrə - vahid kəskin tənzimləmə aparatı olmayan qlobal iqtisadiyyat mərhələsinə keçirik. Doğurdan da hal-hazırda dünya iqtisadiyyatına nəzarəti əslində hər hansı bir dövlət və ya dövlətlərarası təşkilatlar deyil transmilli və çoxmillətli korporasiyalar həyata keçirirlər. Beynəlxalq inhisarın bu formaları dünya iqtisadiyyatının 65%-dən çoxuna nəzarət edirlər. Yəni inhisarlar artıq elə qüdrətli səviyyəyə çatmışlar ki, dövlətlərin siyasətlərinə də təsir edə bilirlər və edirlər. Beləliklə, yüzilliyin sonuna formalaşan qlobal iqtisadiyyat adekvat ümumplanet qanunvericilik və siyasi çərçivələr olmasa dünya səviyyəsində inkişafın səmərəli bazasını təmin edə bilməz. Çünki istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə inhisarlar nəzarətdən çıxdıqda bu inkişafa zərər gətirir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması meyli ilə əlaqədar olaraq digər bir problem də meydana çıxır. Söhbət bir tərəfdən bazarların qloballaşması, digər tərəfdən də regional iqtisadi blokların yaranması kimi iki prosesin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri və fəaliyyətindən gedir.

Əslində qloballaşma meyli özünü daha qabarıq göstərir və burada vahid qlobal bazarın formalaşmasına doğru aparan keyfiyyətə yeni mərhələdən gedir. Belə ki, regional bloklar özünü təchizatı təmin etməkdən daha çox dünya ticarətinin faydalarından istifadə etmək üçün yaradılır. Dünya ticarətinin tələblərinə görə isə yeni birləşmələr milli sərhədləri regional sərhədlərlə əvəz edib qapalı bloklara çevrilməyə cəhd edə bilməz.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatında əslində iki səviyyədə integrasiya gedir – qlobal və regional səviyyədə

İqtisadi integrasiya – ölkələrin milli təsərrüfatlarının yüksək səviyyəsi qarşılıqlı iqtisadi tamamlama və əmək bölgüsü əsasında həyata keçirilən siyasi iqtisadi birliyi formasıdır.

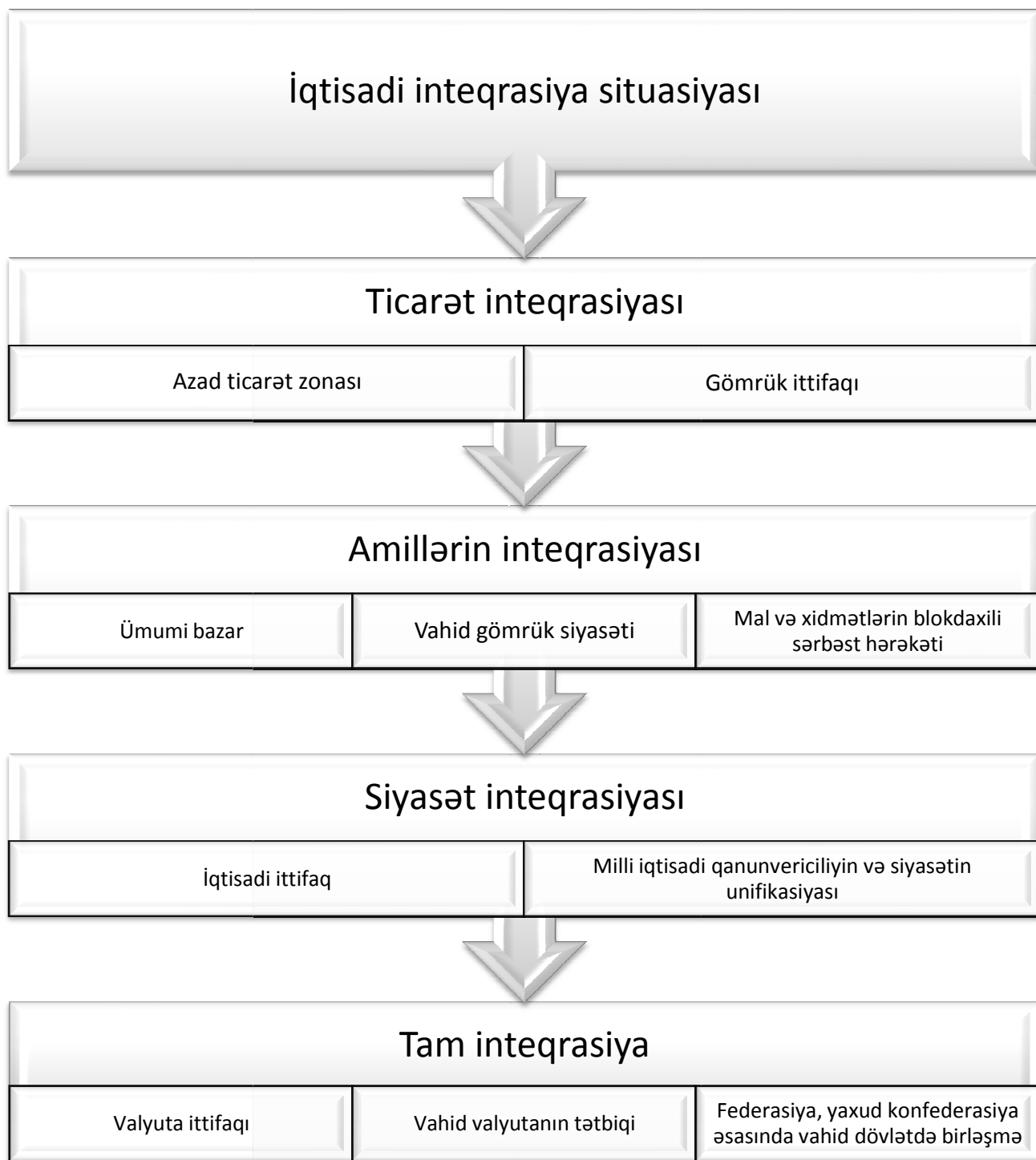
İntegrasiyanın mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün B.Belaşanın göstərdiyi kimi ona ikili yanaşma zəruridir. Yəni iqtisadi integrasiya həm proses, həm də vəziyyət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Proses anlamında integrasiya – müxtəlif milli təsərrüfatlara mənsub olan iqtisadi vahidlər arasında bütün əngəllərin ləğv edilməsi: vəziyyət kimi həmin maneələrin yoxluğunu ifadə edir. Beləsa integrasiyanın sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını müəyyən mərhələlərə bölmüşdür (1-ci şəkil).

Ümumiyyətlə götürdükdə, integrasiyanın ən mühüm əlamətlərini aşağıdakı keyfiyyət göstəriciləri ilə ifadə etmək mümkündür:

1. İntegrasiya blokunun tamlığı, bütövlüyü, bir və ya bir neçə dövlət arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlər məcmusundan eyni dərəcəli əlaqə və münasibətlərin ayrılması və əlahiddələşməsi vasitəsilə təzahür edir.
2. Bloka daxil olan ölkələrin münasibətlərində integrasiya əlaqələri son dərəcə mühümdür. Belə ki, bu əlaqələr ayrılıqda hər bir milli iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri olan şərtlər sırasına daxildir.
3. İntegrasiya şəraitində həm daxili, həm də xarici qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması və inkişafı məqsədyönlü xarakter daşımaqla yanaşı, bu və ya digər dərəcədə tənzimlənir.

Şəkil 2.1

XC

İqtisadi integrasiyanı bir sıra obyektiv amillər müəyyən edirlər. Bu amillər sırasına aşağıdakılar aid edilir:

1. Təsərrüfat həyatının qloballaşması;

2. BƏB-in dərinləşməsi;
3. Xarakterinə görə ümumdünyəvi elmi-texniki inqilab;
4. Milli iqtisadiyyatların açıqlıq dərəcəsinin artması.

Bütün bu amillər qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Beləliklə, ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlıq müəyyən mərhələyə çatdıqda iqtisadi integrasiya prosesləri mütləq özlərini büruzə verirlər. Lakin bu proseslərdən tam və hərtərəfli şəkildə fayda götürmək üçün onların məqsədyönlü şəkildə inkişafını təmin etmək lazımdır. Bu isə bir sıra şərtlərin mövcudluğunu tələb edir.

İlk növbədə integrasiya situasiyasının formalaşması lazımdır. Yəni ilkin şərtlər mövcud olmalıdır. Məsələn, hələ ki, Qafqazda regional iqtisadi blokun formalaşmasına doğru cəhddən danışmaq sadələşmə olardı. Bunu ən azı bir amil – regionda bir-biri ilə düşmən olan iki dövlətin mövcudluğu faktı sübut edir. Bundan başqa aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu daxilində integrasiya daha böyük ehtimalla üzv ölkələr arasında ticarət yaradılması və rifahın artırılmasına kömək edəcək:

- Üzv ölkələrin ittifaqdan əvvəlki ticarət maneələri nə qədər yüksək olsa, bu proses bir qədər çox ehtimalla baş verər.
- Blokun dünyanın digər ölkələri ticarət maneələri nə qədər aşağı olsa, gömrük ittifaqının formalaşması da o qədər az ehtimalla ticarət sarpmalarına səbəb olacaqdır.
- Üzv ölkələrin sayı nə qədər çox olsa da onların sahəsi nə qədər böyük olsa, ticarət yaradılması ehtimalı bir o qədər artar. Üzv ölkələrin iqtisadiyyatları tamamlayıcı olmaqdan daha çox rəqabətli olmalıdırlar. Bu zaman istehsalla ixtisaslaşma və ticarət yaradılması üçün daha böyük imkanlar vardır.
- Üzv ölkələr coğrafi cəhətdən nə qədər yaxın olsalar onda nəqliyyat xərcləri də üzv ölkələr arasında ticarət yaradılmasına bir o qədər az maneə olar.

- Blokun potensial üzvləri arasında ittifaqa qədərki ticarət və iqtisadi əlaqələr nə qədər güclü olsa bu bir o qədər çox rifah əldə edilməsinə kömək etmiş olar.

Qeyd etdiyimiz kimi integrasiyaya qoşulan ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişaf səviyyələri arasında fərq nə qədər az olarsa (yəni onlar rəqabətli iqtisadi strukturlara malik olarlarsa) onlar iqtisadiyyat proseslərindən daha çox fayda götürə bilirlər. Çünki əks halda yəni ölkələrdən biri yüksək inkişaf səviyyəsi, digəri isə iqtisadiyyatı ona tamamlayıcı olan ölkə olsa (məsələn, sənayecə inkişaf etmiş ölkə və nisbətən geri qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi) uzunmüddətli dövrdə ikinci ölkə birincinin xammal əlavəsinə çevrilə bilər.

Xüsusən, İEOÖ arasında integrasiya proseslərində özünü büruzə verən üzv ölkələrin inkişaf səviyyələri arasındakı fərqlərdən əsasən duran sənayeləşmə siyasətinin blok daxili razılaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, ASEAN ölkələri hökumətin əməli köməyinə əsaslanaraq “ASEAN sənayeləşmə layihəsini” və özəl sektorun üfüqi əlaqələrinin inkişafına yönəldilmiş “ortaq layihələri” müvəffəqiyyətlə tətbiq etməkdədirlər. KARİKOM qruplaşmasında isə bu sahədə elə bir əhəmiyyətli razılaşma əldə olunmamışdır.

Üzv ölkələr arasındakı fərq yalnız inkişaf səviyyələri arasında deyil, həm də istehsal faktorları ilə təminat baxımından müşahidə oluna bilər. Bu zaman da amillərin bol olduğu ölkədən nisbətən kasad olan ölkəyə nəzarətsiz miqrasiyası da mənfi nəticələr doğura bilər. Bu isə məsələn, AB-nin və əmək miqrasiyasının misalında əmək dəmpinqinə səbəb ola bilər.

İntegrasiya proseslərini təkmilləşdirmək üçün zəruri olan infrastrukturun inkişafı problemi də əsasən İEOÖ üçün xarakterikdir, ona görə də nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin inkişaf etdirilməsi və informasiya təminatının lazımi səviyyəyə çatdırılması integrasiyanın təkmilləşdirilməsinin prioritet (öncül) istiqamətlərindən olmalıdır.

İqtisadi integrasiyanın təkmilləşdirilməsinin digər mühüm istiqaməti regiondaxili valyuta məzənnəsi tənzimlənməsinin real əsaslara dayanmasıdır. Əks halda bu ticarət sərpmalarına səbəb ola bilər.

Bölgədaxili ticarət və ödəmə problemlərinin həllinin ən qısa yolu isə regional səviyyədə maliyyə qurumlarının yaradılmasıdır. Belə ki, müştərək maliyyə təşkilatları blokdaxili ticarətdə mənfi saldosu olan ölkələrin ixracının kreditləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilərlər. Bu baxımdan digər bir üsul kimi tədiyyə ittifaqından istifadə oluna bilər.

İntegrasiya prosesləri digər əməkdaşlıq formalarından həm də geri dönməz xarakterdə olması ilə seçilir, yəni obyektiv şərtlər yetişdikcə mərhələlər üzrə inkişaf gedir. Ona görə də integrasiyanın təkmilləşdirilməsinin istiqamətlərindən biri də tarif siyasəti ümumiləşdirildikdən sonra mərhələdə istehsal amillərinin sərbəst hərəkətinin təmininə əsaslanan ümumi bazarın təşkili ilə bağlı bütövlükdə iqtisadi qanunvericilik və siyasətin unifikasiyasıdır. Çünki hər bir üzv ölkə özünə uyğun spesifik siyasət yeritsə, bu regional integrasiya proseslərini təhlükə altına qoya bilər. Digər təkmilləşdirmə istiqamətlərindən biri üzv ölkələr arasında rəqabət səviyyəsinin artırılmasıdır. Yalnız aktiv rəqabət mübarizəsi böyük həcmdə yeni ticarət yarada bilər.

Regional iqtisadi integrasiyanın dünya ticarətindən də (yalnız blokdaxili deyil) fayda götürməsinə təmin etmək üçün “qapalı” regionalizm mövqeyindən məsələlərə yanaşmamalı, “açıq” regionalizm prinsiplərinə əsaslanmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, integrasiya proseslərinin təkmilləşdirilməyi istiqamətləri bu proseslərlə əlaqədar problemlərin sayı qədər çoxsaylıdır.

2.3. Dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında nəqliyyatın yeri və rolu

Nəqliyyat bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixində mühüm rol oynayan faktorlardan biridir. Nəqliyyatın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli olmuş, istehsal sahələrinin inkişafında və məhsuldar qüvvələrin formalaşmasında təsiredici amillərdən biri olmuş, daim təkmilləşmiş və formalaşmışdır. Nəqliyyatın inkişafında və onun sahələrinin formalaşmasında tarixən yer kürəsinin ayrı-ayrı regionlarının, dəniz və okeanların öyrənilməsi nəticəsində və həmin ərazilərə gediş-gəlişin təmin olunması zərurətindən irəli gələrək nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına daim diqqət artırılırdı. Əgər cəmiyyətin inkişafında maddi nemətlər istehsalı üçün məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəruri sayılırdısa, istehsal olunmuş məhsulların daşınması üçün nəqliyyatın sahələrinin inkişafı tələb olunurdu. Bu səbəbdən də istehsalın primitiv alətlərdən istifadə olunduğu dövrlərdə əsas daşıyıcı vasitə at, öküz, araba hesab edilirdisə, istehsal sahələrinin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi texnika əsrində istehsal olunmuş məhsulların ölkələr arasında daşınma tələbatına cavab verə bilən və dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında daha aktiv iştirak edən nəqliyyatın yeni müstəqqi sahələri inkişaf etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünya nəqliyyatının formalaşmasında, ayrı-ayrı dəniz və quru yollarının müəyyən olunmasında görkəmli səyyahların çox böyük xidmətləri olmuşdur. Xüsusilə dünya dəniz yollarının açılmasında Avropanın dənizsahili ölkələrində dənizçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, dənizçilikdə uzun illər qazandıqları təcrübələr əsasında dünyanın müxtəlif ölkələrinə səyahət etmiş və yeni dəniz yollarının açılmasında nailiyyətlər qazanmışdılar. Ümumiyyətlə, dünya dəniz nəqliyyatının inkişafında avropa səyyahlarının xidməti əvəzolunmazdır. Hələ orta əsrlərdə dünyanın avropa ölkələri ərazisində yerləşən adalara, dəniz yolu açmaq və həmin adalarda yerləşən təbii sərvətləri istehsal dövriyyəsinə cəlb etmək məqsədilə İrland səyyahlarının böyük xidmətləri olmuşdur. İrland səyyahı Svyatac Brendanın VI əsrdə Amerikan sahillərinə yelkənli qayıqlar vasitəsilə səyahəti dəniz nəqliyyatının

inkişafından xəbər verirdi. IX əsrin əvvəllərində Normand səyyahı Erik Rıjiy Şotlandiya, X əsrin sonunda isə İngiltərəyə dəniz yolunun açılması üçün öz səyahətlərini başa çatdırırlar. 1002-ci ildə isə Torfin Karlsefni adlı İsland Səyyahı 150 nəfərdən ibarət ekspedisiya ilə İslandiyan Amerikanın şimal şərq sahillərinə gələrək yeni dəniz yollarının açılmasına nail olur. 1291-ci ildə Vilvadi qardaşlarının Hindistana olan dəniz yolunu müəyyənləşdirmək məqsədilə Cənubi Afrikanın sahillərində gələrək, cənub dəniz yolunun açılması ilə yanaşı, cənubi Afrikanın şərq hissəsi haqda tam məlumatlar əldə olunur. Artıq XIII əsrdə Portuqaliya səyyahı, dənizçi Henrix Atlantik okeanından gələrək Cəbbəlütariq boğazı vasitəsilə Aralıq dənizinə daxil olur. Bu dövrdən başlayaraq materiklərin daxili dənizlərə yeni yolların açılması başlanılır. Eyni zamanda Afrikanın şimal ərəzilərinə dəvə karvanı vasitəsilə daxil olaraq buranın təbii sərvətləri haqqında avropalılara ilkin məlumatlar çatdırılır. Henrixə qədərki dövrdə dəniz nəqliyyatı haqda təcrübələr olsa da, gəmiçiliyin inkişafı texniki cəhətdən çox aşağı səviyyədə idi. 1640-cı ildən sonra Portuqaliya dənizçiləri sistemətiq olaraq Hindistanadək dəniz yollarının açılmasında böyük təşəbbüs göstərirlər. XV əsrin əvvəlində dünya dəniz yolunun kəşfində böyük xidməti olan, xüsusi dənizçilik məktəbi keçmiş görkəmli şəxslərdən biri də Xristofer Kolumb olmuşdur. Onun əsas məqsədi Avropa ilə Asiya arasında, Hindistanadək böyük dəniz yolunu müəyyənləşdirmək idi. 1492-ci ildə kiçik heyətdən ibarət dəstə ilə İspaniyanın Paloe limanından Hind okeanına yeni dəniz yolunu kəşf etmək məqsədilə səyahətə çıxır.

20 oktyabr 1492-ci ildə indiki Kubanın sahillərinə gəlib çıxır. Buranın isti iqlimə malik olduğunu görən Kolumb həmin yerləri Vestindiya adlandırır. Əslində isə Kolumb yeni torpaqlar kəşf edir, dünya iqtisadiyyatına böyük töhvələr verən sonradan Amerika adlandırılan ərəzilər idi. Dünya dəniz yollarının kəşfində böyük xidməti olan şəxslərdən biri Fernando Magellan olmuşdur. Avropa ölkələrinin tərəqqisi və dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqe tutmaq üçün dünya ölkələrinə gedən dəniz

yollarının tam aydın olması tələb edilirdi. Bu məqsədlə F. Magellan 1519-cu ildə Qərbi ilə Şərqi arasında olan dəniz yollarını müəyyənləşdirmək üçün dünya səyahətinə çıxır. Bu səyahət dövründə F. Magellan bütün Atlantik, Hind, Sakit Okeanda olan dəniz yollarını müəyyənləşdirir, Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatına təsir göstərən və xammalla zəngin olan ölkələrə çıxış yolu olduğunu müəyyənləşdirir. Tarixdə ilk dəfə olaraq dünya səyahəti adlandırılan Magellanın səyahəti ümumilikdə dəniz yollarının formalaşmasının əsasını təşkil edir. Bundan sonrakı dövrlərdə də müxtəlif səyyahların dəniz yollarının açılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin bu sadəcə olaraq intibah dövründə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərə bilən yeni dəniz yollarının açılması dünya ərazisi haqqında tam məlumat verilməklə, ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərə bilən təbii resursların yerləşdiyi ərazilərin müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında və dünya ölkələri arasında əlaqələrin yaradılmasında quru yollarının müəyyən olunması da mühüm əhəmiyyətə malik idi. Qədim zamanlardan başlamış sənayeləşmə dövrünə qədər yer kürəsinin quru ərazilərinə müxtəlif səyyahların getməsi, ayrı-ayrı regionlara çıxış yollarının müəyyənləşdirilməsi haqqında məlumatlar toplanılmaqla yanaşı, mühüm xammal ehtiyatlarının yerləşdiyi ərazilər haqqında tam təsəvvür yaranırdı. Quru yollarının müəyyən olunması dəniz yolları qədər çox çətinliklərlə başa gəlirdi. Hələ bizim eradan əvvəl yaşamış (425-485 bizim eraya qədər) Herodot ilk səyyah kimi dünyanın bir çox ölkələrinə səyahət etmiş. Getdiyi yolların sadə sxemini tərtib etmişdir. Herodotdan başlayaraq sonrakı dövrlərdə yaşamış və dünyanın müxtəlif ərazilərinə və ölkələrinə ən çətin şəraitdə piyada və dəvə karvanları ilə getmiş səyyahlar üçün Herodotun səyahətləri böyük məktəb olmuşdur. Herodot yaşadığı dövrdə Cənubi İtaliya, Kiçik Asiya, Həbəşistan, İran, Aralıq dənizi, Qara dəniz hövzəsi ölkələrində olmuş, bu yerlərin təbii sərvətləri haqqında yazdığı "Tarix" əsərində ətraflı məlumatlar verir. O dövrün görkəmli tədqiqatçı alimlərindən biri Çin səyyahı Çjan Syan Çin ilə digər ölkələr arasında əlverişli yolların olmasını müəyyənləşdirmək üçün mərkəzi Asiya,

Amudərya və Sırdərya hövzəsi ölkələrinə gəlir. İlk dəfə Mərkəzi Asiyada keçilməz yolların və cığırın adı Çjan-Syanın adı ilə bağlıdır.

Yer kürəsinin quru ərazilərinin öyrənilməsində, ölkələrarası yolların müəyyən olunmasında böyük xidməti olan səyyahlardan biri də Marko-Polo olmuşdur. O, Avropa ölkələrindən başlamış Mərkəzi, Şərqi və Cənubi Asiya ölkələrinə və İran körfəzi sahillərinə gələrək bütün bu ərazilərdə olan yolların xəritəsini tərtib edir.

XIV-XV əsrlərdə dünya ölkələri ərazisinə cığır açan görkəmli Ərəb səyyahı İbn Abu Abdullah Məhəmməd olmuşdur. Onun birinci səyahəti 24 il çəkərək, olduğu Həbəşistan, Ərəbistan, Mesapatomiya, Suriya, Kiçik Asiya, Krım, Rusiyanın cənub rayonlarında, Orta Asiyada, Çində, Hindistanda, Qərbi və Mərkəzi Sudanda olmuşdur. Olduğu yerlərin xəritəsini tərtib etməklə yol məlumatlarını geniş şəkildə vermişdir.

Orta əsrlərdə şərq ölkələrinə yol açan və öz nailiyyətləri ilə tarixdə iz qoymuş səyyahlardan biri də Afanasi Nikitin olmuşdur. O, əsasən, Xəzər dənizinin sahilləri İran, Hindistan, Türkiyə ərazilərində olmuş bu ölkələri əlaqələndirə bilən mühüm yolları qeydə almışdır. Afanasi Nikitinin səyahəti 1466-1474-cü illəri əhatə edir. Öz səyahətinin əsas hissəsini dəvə karvanları vasitəsilə həyata keçirmişdir. Xəzər sahillərinə səyahət edərkən indiki Abşeron yarımadasına, o cümlədən Bakıya gəlmiş, burada yanar qazları görmüş, Şərqin möcüzəsi adlandırmışdır. Səyahəti müddətində ölkələr arasında əlaqələr yaradan mühüm yolların sxemini tərtib edir. Bu cəhətdən Afanasi Nikitin quru yolların açılmasına şərait yaradan səyyah kimi tarixə daxil olmuşdur.

Aparılan təhlildən aydın olur ki, bütün əsrlərdə yolların hərtərəfli öyrənilməsi bəşər cəmiyyətini daima narahat etmişdir. Bütün tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı ölkələrin öyrənilməsi istər nəqliyyat baxımından, istərsə də ölkələrin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi baxımından dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillər hesab edilmişdir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafında tədqiq edilmiş hər bir ərazinin təbii iqtisadi şəraitinin müəyyən olunması və bu əsasda həmin resursların

istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması üçün məhsuldar qüvvələrin inkişafı dövrün tələblərinə cavab verəcək səviyyədə formalaşırdı. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində məhsuldar qüvvələrin təsir dairəsi daha intensiv hal almağa başlamışdır. Xüsusilə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa ölkələrində İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya və digər ölkələrdə sənayeləşmənin sürətli inkişafı ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında mühüm rol oynayan nəqliyyatın əvvəlki, primitiv formasında yeni sənaye dövrünün tələblərinə uyğun şəkildə inkişafını tələb edirdi. Kapitalizmin sürətli inkişafı istehsal olunmuş məhsulları dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin bazarlarına çıxarılması və reallaşdırılması üçün daha səmərəli yolların müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan istər dəniz yollarından, istərsə də quru yollarından səmərəli istifadə olunmala dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin təkmilləşməsinə və inkişafına zəmin yaranırdı.

XX əsrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı nəqliyyat faktoru mühüm rol oynamışdır. Dünya ölkələrinin təbii resurslarından istifadə etmək üçün əvvəlki, primitiv nəqliyyatdan fərqli olaraq ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan dəmir yolu dəniz nəqliyyatı, avtomobil nəqliyyatı, boru kəmərləri və hava nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Dəniz nəqliyyatından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə və dəniz yollarının qısa məsafələrdən keçməsinə təmin etmək üçün yeni kanalların çəkilməsi diqqət mərkəzinə yönəldilmişdir. Bu məqsədlə Aralıq dənizi ilə Hind Okeanı hövzəsi ölkələri ilə daha qısa məsafələrdən keçməklə, yüklərin daşınmasını təmin etmək üçün Süveyş kanalının çəkilməsi, Şimali Amerikanı Mərkəzi və Cənubi Amerika ilə iqtisadi əlaqələrini daha səmərəli yollarla təşkil etmək üçün Panama kanalının çəkilməsi, Xəzər dənizi, Qara dəniz hövzəsi ölkələrini əlaqələndirən Volqa-Don kanalının çəkilməsi beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. XIX əsrin ortalarında, 1869-cu ildə Süveyş kanalının istifadəyə verilməsi Aralıq dənizi ilə Qırmızı dəniz və Hind Okeanı arasında əlaqələrin

yaradılmasına əlverişli təsir göstərirdi. Həmin kanal vasitəsi ilə ildə yüktutumu 20-30 mln. ton olan 4mindən çox gəminin hərəkətinə şərait yaradılır. Sonrakı illərdə gəmilərin intensiv hərəkətini təmin etmək üçün kanalın bir neçə metr dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi üçün işlər görülür. Süveyş kanalı vasitəsilə Avropa və Asiya ölkələri arasında yüklərin daşınması üçün həmin ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir göstərməklə, külli miqdarda səmərəsiz nəqliyyat xərclərini aradan qaldırılmasına şərait yaratdı. İqtisadi göstəricilərlə desək, Süveyş kanalı istifadəyə verilməmişdən əvvəl Ukraynanın Odessa limanından Hindistanın Bombay limanına gəmilər Aralıq dənizindən Cəbbəlütariq boğazından keçməklə Afrika sahilləri boyunca 11878 mil məsafə qət edirdisə, Süveyş kanalı istifadəyə verildikdən sonra həmin kanal vasitəsilə gəmilərin Bombay limanına getməsi üçün 4198 mil məsafə qət etməklə, əvvəlki, daşınmaya nisbətən 7690 mil və yaxud məsafəni 65% qısaltmış oldu. Həmin daşınma göstəricilərinə müvafiq olaraq Genuya – Bombay limanları arasında 10576 – 4478 – 6098 mil (yaxud 53%), Marsel – Bombay limanları arasında 9824 – 4573 – 5251 mil (yaxud 54%), London – Bombay limanları arasında 10721 – 6260 – 4461 mil (yaxud 41%), Hamburq – Bombay limanları arasında 11028 – 4461 mil (yaxud 40%), London – Kəlküttə limanları arasında 11597 – 7945 – 3652 mil (33%), Liverpul – İokohama limanları arasında 14436 – 11113 – 3323 mil (yaxud 24%) məsafəni ixtisar etmiş oldu. XX əsrin 90-cı illərində bu kanal vasitəsilə 350 mln. tondan çox dünyanın müxtəlif ölkələrinə yüklər daşınmışdır. Amerika ölkələri arasında dəniz nəqliyyatı ilə yüklərin daşınmasının səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə 1904-1914-cü illərdə Panama kanalının çəkilməsi başa çatdırılır. Panama kanalının uzunluğu 82 km, eni isə 150-305 m, dərinliyi 18 metrdir. İllik yük dövriyyəsi 170 mln. ton km təşkil edir. Panama kanalının istifadəyə verilməsi Amerika ölkələrarası iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyini təmin etməklə yanaşı, Avropa, Asiya ölkələri arasında dəniz nəqliyyatı vasitəsilə yüklərin səmərəli yollarla daşınmasını təmin etməklə ölkələrin iqtisadi inkişafına təkan verdi. Panama kanalının istifadəyə verilməsi Amerika ölkələri arasında xeyli

miqdarda səmərəsiz dəniz yollarının ixtisar olunmasına şərait yaratdı. Məsələn, Nyu-York – San-Fransisko arasında məsafə əvvəlki Magellan boğazından keçən daşınmada 13170 mil təşkil edirdisə, Panama kanalından istifadə nəticəsində 5263 mil təşkil etdi və əvvəlki daşınmaya nisbətən 7844 mil (yaxud 60%) məsafə ixtisar olundu. Eyni iqtisadi göstəricilərə müvafiq olaraq: Nyu-York – Vankuver 13907 – 6050 – 7857 mil (yaxud 56%); Nyu-York – Volparanso 8337 – 4627 – 3710 mil (yaxud 45%); Liverpul – San-Fransisko 13507 – 7930 – 5577 (yaxud 41%); Liverpul – Vankuver 14317 – 8717 – 5600 (yaxud 39%); Nyu-York – İokohama 13042 – 9700 – 3342 mil (yaxud 26%); Nyu-York – Sidney arasında Afrika kruqundan keçməklə 13051 – 9692 – 3359 mil (yaxud 26%); Nyu-york – Şanxay arasında Süveyş kanalından keçməklə 12324 mil məsafə qət olunurdusa, Panama kanalından keçməklə həmin məsafə 10584 mil təşkil etməklə 1740 mil (yaxud 14%) məsafə ixtisar olunur. Eyni zamanda Ağ dəniz ilə Baltik dənizi arasında Baltik kanalının (uzunluğu 227 km) çəkilməsi Avropa ölkələrində yüklərin həmin kanal vasitəsilə birbaşa dünya okeanına çıxmasına şərait yaratmaqla, bir neçə dəfə yükləmə və boşaltma əməliyyatlarını aradan qaldırır. Dəniz nəqliyyatında təkmilləşmə işlərinin aparılması dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən daxili su yollarında nəqliyyat kimi istifadə olunmasına şərait yaradır. Aparılan hesablamalara görə dünya ölkələri üzrə daxili su yollarının uzunluğu 550 min km təşkil edir. XX əsrin 90-cı illərinə qədər dünyada daxili su yollarının uzunluğuna görə keçmiş SSRİ birinci (uzunluğu 123 min km), ikinci yeri Çin (110 min km), üçüncü yeri ABŞ (41 min km), dördüncü yeri Braziliya (31 min km) tutmuşdu. Digər Avropa ölkələrinin də daxili su yollarından geniş şəkildə istifadə olunmaqla, minlərlə işçi qüvvəsinin çalışması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Məsələn, Volqa-Don kanalının (uzunluğu 101 km) istifadəyə verilməsi daxili yükdaşınmanı və s. daha da intensivləşdirirdi. Artıq XX əsrin ortalarında sənayenin sürətli inkişafı əsasında dünya nəqliyyat sisteminin formalaşmasına hərtərəfli zəmin yaranırdı. Dünya ölkələrində istehsal olunmuş məhsulların ölkələr arasında daşınmasını təmin etmək üçün yuxarıda

qeyd olunan nəqliyyat sahələri ilə yanaşı, dəmir yolundan, avtomobil nəqliyyatı, boru-kəmərlər və hava nəqliyyatı sahələrindən geniş miqyasda istifadə olunurdu. İstehsal sahələrinin inkişafı nəqliyyat sahələri üzrə yükdaşımanın xüsusi çəkisini nə qədər artırırırsa, eyni zamanda nəqliyyatın inkişafı məhsuldar qüvvələrin formalaşmasına, ərazinin təbii və əmək resurslarının inkişafına intensiv təsir göstərirdi. Artıq XX əsrin 90-cı illərində dünya ölkələri ərazisində nəqliyyatın kompleks inkişafı öz əksini tapmışdır. 2000-ci ildə bütün dünya ölkələri ərazisində ümumi dəmir yollarının uzunluğu 1250 min km, avtomobil yollarının uzunluğu 24000 min km, daxili su yollarının uzunluğu 550 min km, boru kəmərlərinin uzunluğu 1500 min km, hava yollarının uzunluğu isə 8000 min km təşkil etmişdir.

III FƏSİL: DÜNYA İQTİSADİYYATININ QLOBAL PROBLEMLƏRİ, TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ

3.1. Dünya iqtisadiyyatının qlobal problemlərinin həlli istiqamətləri

XX əsrin ikinci yarısında və xüsusən son əlli ildə dünya inkişafının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri qlobal problemlərin - bütün xalqların həyati mənafeələrinə toxunan və həlli üçün bütün dövlətlərin kollektiv səyini tələb edən problemlərin getdikcə daha açıq surətdə xalqların, insanlığın taleyinə, bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsir etməsidir. Hər hansı bir problemin qlobal problem sayılması üçün bir sıra şərtləri ödəməsi lazımdır:

- Problem doğrudan da planetar, ümumdünyəvi xarakter daşılmalı, bütün xalqların, dövlətlərin, dövlət qruplarının inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq həyati mənafeələrinə toxunmalıdır;
- Əgər həlli tapılmazsa, bütün insanlığa təhlükə törədən olmalıdır;
- Təxirə salınmaz həllə ehtiyacı olmalıdır;
- Öz həlli üçün bütün dövlətlərin kollektiv səylərini, bütün millətlərin birgə fəaliyyətini tələb etməlidir.

Beləliklə, bütün daxili fərqlərinə, müxtəlifliklərinə baxmayaraq, vahid anlayış kimi birlikdə götürüldükdə qlobal problemlər müasir dövrün digər çoxsaylı problemlərindən bir çox əlamət və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Hal-hazırda səkkiz əsas qlobal problemi digərlərinin arasından adı çəkilən əlamətlərə görə ayırmaq olar:

- Dünya nüvə müharibəsinin qarşısının alınması problemi;
- İEOÖ-in geriliyinin aradan qaldırılması problemi;

- Qlobal demoqrafik problem;
- Ərzaq resurslarının çatışmamazlığı problemi;
- Xammal və enerji ilə qlobal təchizat problemi;
- Dünya okeanı resurslarından istifadə problemi;
- Kosmik məkanın mənimsənilməsi problemi;
- Qlobal ekoloji problem.

Qlobal problemlər və onların həlli yolları artıq çox illərdir ki, dünya iqtisadçılarını narahat edən məsələlər sırasına daxil olmuşdur. Belə ki, bu sahədə ilk tədqiqat işləri hələ 60-70-ci illərdə Roma klubunun iqtisadçıları tərəfindən aparılmışdır. Bu iqtisadçılar ETT-nin təbii mühitə mənfi təsiri, demoqrafik proseslərin inkişaf dinamikası, təbii resurslarla təchizat probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədar təhlükələri aydın surətdə göstərərək geniş ictimaiyyətin nəzərinə bir sıra ümumbəşəri problemlərə yönəldə bilmişdilər. Bu dövrdə ilk futuroloqların əsərlərində gələcəkdə iri fəlakət və katakalizmlərin (qlobal miqyaslı) və hətta insan sivilizasiyasının məhvini qaçılmazlığı ideyası irəli sürülürdü (R.Folk, R.Heilbroner, R.Dumon, J.Forrester və s.). Özü də bu fəlakətlər dünya istilik nüvə müharibəsi və ya digər kütləvi dağıntıların nəticəsi kimi deyil, təbii resurslardan istifadə, əhalinin artımı, insanın ətraf mühitə mənfi təsirinin artımı templərinə xarakterik olan tendesiylərin nəticəsi kimi qəbul edilirdi. Gələcək fəlakətlərin qarşısının alınmasının əsas yolları kimi sıfır göstəricili iqtisadi artım, texniki tərəqqinin yavaşladılması və hətta dayandırılması göstərilirdi.

Demək olar ki, həmin illərdə əks mövqeli lakin yenə də ifrata varan baxışlar meydana çıxdı. Bunlara görə də fəlakətlər baş verəcəkdi. Lakin elmi-texniki tərəqqiyə heç bir şeylə məhdudlaşmayan inkişaf mühərriki rolu nəzərdə tutulurdu. Gələcək dünya isə “amerikan postindustrial cəmiyyəti” başda olmaqla çiçəklənən texnokratik kapitalizm dünyası kimi təsəvvür olunurdu (Q.Kan, İ.Braun, L.Mertel, A.Klark və s.). 70-ci illərin sonunda meydana gəlmiş əsərlərdə (V.Leontyev, D.Qabor, E.Laslo,

A.Peççey və s.) futuroloqlar artıq dünya fəlakətini qaçılmaz hesab etmir və qəbul edirdilər ki, bəşəriyyət onları xəbərdarlıq edə bilər. Bu zaman global problemlərin həlli yolları kimi bütün artım və tərəqqinin dayandırılması deyil, müxtəlif ölkə qruplarının differensiallaşdırılmış iqtisadi inkişaf tempi, texniki tərəqqidən istifadə, əhali artımının tənzimlənməsi qəbul edilir.

Beləliklə, global problemlərin həlli mümkündür və formalaşmış vəziyyətlərdən çıxış yolu tapıla bilər. Məsələn, holland alimi Lennenman, yapon tədqiqatçıları U.Koria və U.Sudzuki, U.Tinberqenin, Laslonun, Qaborun, Leontyevin, Lezurun və s. qrupları tərəfindən aparılmış analizlər aşkar etmişdir ki, enerji resursları mənbəyi, ərzaq, mineral və s. resursların çatışmamazlığı mütləq deyil, nisbidir. Bütün müəlliflərə görə bu problemlər struktur və digər disproporsiyaları, ölkələr, regionlar, qitələr üzrə qeyri-bərabər bölgü və s. prinsipə öhdəsindən gəlinə biləcək səbəblərlə doğrulmuşlar.

İnkişaf etməkdə olan regionların əhalisinin kəskin qidalanma problemi də bir çox Qərb iqtisadçılarına görə həll oluna bilər. Burada hal-hazırda emal olunmayan geniş torpaq sahələrinin dövriyyəyə buraxılması, kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının qismən də müasir biologiyanın nailiyyətləri hesabına 2-3 dəfə artırılması və tamamilə real olaraq dünya kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi 3-4 dəfə artırılması nəinki kütləvi aclığa son qoya bilər, həm də dünyanın bütün regionlarında qidalanmanın keyfiyyət və strukturunu xeyli yaxşılaşdıra bilər.

Deyilənləri global ekoloji problemə də aid etmək olar. Hesab olunur ki, müasir kommersiya cəhətdən məqbul təmizləmə texnologiyaları vasitəsilə ətraf mühitin çirklənməsi texniki cəhətdən idarə olunan bir prosesə çevrilmişdir, bu çirklənmənin müəyyən sərhəddə saxlanılmasının iqtisadi xərcləri isə gələcəkdə çox da ağır yükə çevrilməyəcəkdi. Leontyevin hesablamalarına görə bu xərclər inkişaf etmiş ölkələrdə MMM-in 1,4-1,9%-ni ötməməli, İEOÖ-də isə daha da az olacaqdı.

“Ümumdünyəvi fəlakətlər”dən qaçmağın mümkün olmadığı ideyalarının meydana çıxması ilə hər halda bu fəlakətlərə yol verməməyin mümkün olması ideyalarının meydana gəlməsi arasında cəmi bir neçə il keçmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, cəmiyyətin həyati təminat vəzifələri avtomatik surətdə həll olunacaqdır. əlbəttə bu istiqamətdə müəyyən ciddi daxili və xarici ziddiyyətlər, çətinliklər mütləq özünü biruzə verəcəkdir və biruzə verməkdədirlər. Qlobal problemlərin həlli yolları kimi göstərilə bilər:

- Dünya təsərrüfatının və əhalisinin təbiətin bəxş etdiyi əmək predmetləri ilə sənaye və kənd təsərrüfatı xammalı ilə təmini;
- İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal aparatlarının ciddi keyfiyyət dəyişikliyi;
- Qərbin sənayeləşmiş cəmiyyətlərində “həyat ukladının” transformasiyası, orada yeni dəyərlər orientasiyasının, sosial-mədəni prioritetlər sisteminin yaradılması.

Başqa sözlə, qlobal və digər əhəmiyyətli iqtisadi problemlərinin həllinə yönəlmiş iqtisadi artım strategiyası və “yeni şərtlərini” işləyib hazırlamaq və yaratmaq bu “yeni şərtlər”-ə daxildir.

Dünyada ərzaq çatışmamazlığı probleminə yanaşmada D.Qaborun qrupu dörd “fundamental qarşılıqlı əlaqədə olan yanaşmanı” irəli sürür:

- Qismən doğuma nəzarət vasitəsilə ərzağa tələbin artmasını saxlamaq;
- Gəlirlərin və ərzağın aclıq çəkənlərin xeyrinə bölgüsünə nail olmaq;
- ərzaq istehsalını artırmaq;
- kənd təsərrüfatı təsərrüfatı bitkilərinin yığılması, saxlanması və emalı zamanı ifrat itkiləri azaltmaq.

Bu tövsiyələrə əməl olunması müəlliflərə çox problematik görünür. Belə ki, kasıbların xeyrinə bölgü radikal siyasi dəyişiklikləri tələb edir.

Beləliklə, 60-70-ci illərdə futuroloqların bədbin proqnozları özlərini doğrultmadı və onların iqtisadi artımı yavaşıtmaq və hətta dayandırmaq haqında təkliflərinin əsassızlığı üzə çıxmışdır. Əslində davamlı iqtisadi inkişafın özü qlobal problemlərin həllinin əsas elementlərindən biridir.

Qlobal problemlərin həlli vəzifəsi bütün BİM sisteminin modernləşdirilməsi vəzifəsi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Qlobal problemlərin həlli üçün onların prioritetini müəyyən edən ilkin şərtləri dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır:

- dünya iqtisadiyyatının inkişafı üçün müəyyən şərtlər tələb olunur. Bu mənada xərclərin azaldılması əhəmiyyətli ilkin şərt hesab oluna bilər. Məsələn, hər il silahlanmaya demək olar ki, 1 trilyon dollar pul xərclənir, bütün tədqiqatlar və sınaq işlərinin isə $\frac{1}{4}$ -i hərbi məqsədlərə aparılır. İlk baxışdan aydın olur ki, bu qədər külli miqdarda vəsait səmərəli sərf olunsaydı qlobal problemlərin həlli üçün tələb olunan resurslara ehtiyacı da ödəmək olardı.
- Hər hansı bir subyekt üçün iqtisadi imkanların bərabərliyini və iqtisadi sabitliyini təmin etmək zəruridir.
- Ekoloji problemlər sahəsində hərtərəfli işlər görülməli və daha əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunmalıdır. İlk növbədə üç aktual məsələ həll olunmalıdır: a) dövlət hakimiyyətinin yuxarı sferalarında və hökumət və sənaye dairələri arasında qarşılıqlı əlaqə sahəsində ekoloji düşüncə tərzini daxil etməlidir; b) “reaksiya göstərmək və müalicə etmək” prinsipi irəlicədən görmək və qarşısını almaq strategiyası ilə əvəz olunmalıdır; c) ən vacib və xüsusilə kəskin ekoloji problemlərin həlli üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Məsələn, planetin iqliminin korlanması. Bu problemin həlli əhəmiyyətli dərəcədə energetika sferasından, xüsusən də təhlükəsiz enerji növlərindən istifadə üzrə müxtəlif layihələrin işlənilməsi, hazırlanması, alternativ mənbələrin tapılmasından və s. asılıdır. Məsələnin məhv

olunması məsələsi xeyli kəskindir –hər əkilən yeni ağaca bu gün on kəsilən ağac düşür. Meşə və onun bərpası olmasa Yer Kürəsi oksigen ehtiyatını bərpa edə bilməz, ozon təbəqəsinə zərər dəyə bilər və s.

- Qlobal problemlərin həlli istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək lazımdır.

Qlobal problemlərin həlli istiqamətində müəyyən qlobal iqtisadi strategiyaya ehtiyac vardır. Bu strategiyaya aşağıdakı elementlər daxil ola bilər:

- Etibarlı və qeyri-inflyasion iqtisadi artıma, işsizliyin səviyyəsinin azalmasına kömək edə biləcək siyasətin işlənilib hazırlanması;
- Sabit əmtəə mübadiləsi və dünya bazarlarına daha açıq çıxışı təmin edən tədbirlərin qəbul edilməsi;
- Daha ədalətli əmtəə qiymətlərinin qoyulması və saxlanılmasına yönəlmiş siyasətin işlənilib hazırlanması;
- Avrasiya ölkələrinin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının diversifikasiyasını stimullaşdıran tədbirlərin qəbul edilməsi;
- Avrasiya ölkələrinin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borc yüklərinin azaldılması məqsədilə daha qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bütün iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrinin inkişafı üçün ayrılan yardım və əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- əməkdaşlıq metodlarının zənginləşdirilməsi.

Beləliklə, bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün təhlükə törədən qlobal problemlər öz təxirəsalınmaz həllini gözləyir və bu istiqamətdə bütün dövlətlərin kollektiv səyini tələb edir.

3.2. Dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsi problemləri

Ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiya prosesi kimi qloballaşma müasir iqtisadi-elmi fikrin ən aktual prosesləri içərisində əsas yer tutur. Bir çox iqtisadi və siyasi mənbələrdə qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi, iqtisadi və siyasi münasibətləri ilə bağlı olan milli təsərrüfatlar kimi başa düşülən dünya təsərrüfatının dünya bazarına birləşməsi və onların transmilliləşdirmə və regionlaşdırma prosesi kimi şərh edilir. Bu problemə istər tarixi, istərsə də elmi-metodoloji yanaşmada fikir müxtəlifliyi xarakterikdir.

Tarixçilər bu prosesi kapitalizmin inkişaf mərhələlərindən biri, politoloqlar demokratik təşkilatların yayılmasına dayaq, iqtisadçılar isə maliyyə bazarının transmilliləşdirilməsi hesab edirlər. L.Klayn qloballaşmaya faktiki olaraq dünya ticarətinin liberallaşmasının yeni mərhələsi kimi baxır. Açıq iqtisadiyyatlı quruluşa mənsub ölkələr artıq çoxdan bəri öz üstünlüklərinin proteksionist kursu tutan ölkələr qarşısında isbatlamışlar. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr idxalı yerli istehsalla əvəz edən iqtisadi siyasət həyata keçirməklərinə baxmayaraq, çox qısa bir zaman kəsiyində bu siyasətin etibarsızlığının şahidləri oldular; belə ki, bu qrupda mövqelərini günü-gündən möhkəmləndirən ölkələr açıq iqtisadiyyatlı, əsasən də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən nə qədər geridə qaldıqlarını müşahidə edirlər. Amma bu nəticələrə baxmayaraq, azad ticarət – qloballaşmanın yalnız bir aspektidir. Onun başqa resursları və aspektləri üzrə çoxsaylı baxışlar və baxış bucaqları hələ də dominantlıq edirlər.

A.Teyt isə qloballaşmanı “beynəlxalq ticarətin miqyasının artması və nəinki əmtəə mübadiləsinin, o cümlədən də xidmətləri və kapitalın ölkələrarası miqrasiyasını həyata keçirmək üzrə beynəlxalq ticarətin nüfuz dairəsinin global səviyyədə genişlənməsini şərtləndirən ölkələrarası qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığı şərtləndirən bir proses” kimi görür.

Yeni informasiya texnologiyalarının yaranması məhz təsərrüfat davranışları normasının ötürülməsi imkanlarının genişlənməsi və dərinləşməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, onlar hər şeydən əvvəl kütləvi informasiya vasitələrinin alətləri kimi çıxış edir və bu da öz növbəsində istifadəçilərin (istehlakçıların) mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə Paralel getmir. Şübhəsiz ki, sonuncu birincini üstələyə bilməz və ya əksinə. Kütləvi axınlı istehsal prosesində avtomatik istehlak və mədəni davranışın formalaşmasında kütləvi təfəkkürün mühüm rolunu ön plana çıxarır. Bu da öz növbəsində XX əsrin çox spesifik atributudur.

D.Vəliyevə görə: “Qloballaşma sərt rəqabət münasibətləri şəraitində davam edir. Bu sərt qanunlara uyğunlaşa bilənlər sürətlə inkişaf edir, uyğunlaşmayanları isə udurlar. Qlobal proseslərə uyğunlaşa bilməyən ölkələr üçün iqtisadiyyatın daha çox beynəlmilləşməsi, onlar üçün milli iqtisadiyyatı tənzimləmə qabiliyyətinin daha da azalmasına yola açır. Bu ölkələrdə bir çox iqtisadi proseslərin qlobal təbiəti ilə onların milli təsərrüfat çərçivəsində tənzimlənməsi arasında uyğunsuzluq artıq”

M.İntriliqeytora görə “dünya iqtisadi birliyinin həyat tərzlərinin və preferensial dəyər ölçülərində keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilk növbədə dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması ilə əlaqədardır və bu zaman ərazi fərqlilikləri, siyasi, informasional proseslər müasir və perspektiv qlobal inkişafını təyin edir. Dövlətlər zəngin ölkələr klubuna birləşməyə cəhd edirlər və onlarla birlikdə dünya istehsalında öz layiqli yerlərini tutmaq üçün hər şeyə hazırdırlar və bu istiqamətdə bəzi ölkələr ciddi cəhdlərlə sözün həqiqi mənasında mübarizə edirlər”. M.İntriliqeytor qloballaşmaya beynəlxalq rəqabətin təkamül forması kimi baxmaqla, bu prosesi ənənəvi xarici iqtisadi əlaqələrin yeni spesifik forması kimi qəbul etməyi və bu kompleks amilləri aşağıdakı, son dövrlərdə daha da intensiv təmayüllər kimi çıxış edən proseslərlə uzlaşdırmağı təklif edir:

- 1) texnoloji proseslər;
- 2) ticarətin liberallaşması və iqtisadi libberallaşmanın digər formaları;

3) yeni kommunikasiya vasitələrinin tətbiqi əsasında təşkilatlanma dairəsinin genişlənməsi, dərinləşməsi;

4) bazar iqtisadiyyatının və sərbəst ticarətin vahid standartları;

5) ünsiyyətin ənənəvi formasından kommunikativ formaya keçidi (XX əsrin ikinci yarısından etibarən mədəni inkişafın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə)

Qloballaşmanın tam mənası ilə dərk olunması və onun təsir və hərəkət mexanizmlərinin çoxaspektli baxışlarının ümumiləşdirilməsi üçün aşağıdakı sualı cavablandırmaq lazımdır - əvvəlki ənənəvi mübarizə üsulları cari yenidənqurulan dünya düzəninə formalaşmasında nə qədər inqilabi rol oynamışdır? Məsələni məhz bu aspektdən dəyərləndirsək qloballaşmanın apoloqetləri arasında iki: revolyusional və evolyusional münasibətdə spektiv yanaşan bir sıra nəzəriyyəçilər də mövcuddur. Onların antiqlobalistik mövqedə durması, fikrimizcə, özünəməxsus şəkildə mövqelərinin qorunmasına və “nisbi ədalətin” mümkünləşdirilməsinə xidmət edir. Təməl prinsiplərin qiymətləndirməsi əsasında baxışların qarşılaşdırılması müəyyən determinat fərqliliklərlə seçilsə, xüsusiləssə və ya fərdiləssə də müəyyən sistemlilik tapmaq mümkündür və təsnif etmək üçün aşağıdakı cədvələ müraciət etmək zəruridir.

Cədvəl 3.1

Qloballaşmaya əsas yanaşmaların müqayisəli xarakteristikası

Yanaşmanın prinsiplial əsasları	Revolusional (inqilabi) yanaşma	Evolusional (təkamül) yanaşma	Spektiv yanaşma
Yeni:	Qloballaşma dövrünün başlaması	Qloballaşmanın ən yüksək səviyyəsi	Ticarət bloklarının yaranması, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq global idarəetmənin daha da zəifləməsi
Əsas çalarlar:	Global kapitalizm, global miqyasda idarəetmə	İntensiv və ekstensiv qloballaşma	Dünya 1890-cı illərə nisbətən daha az qarşılıqlı asılılıqdadır

Milli hökumətlərin qüdrəti:	Zəifləyən və dağılan	Yenidən baxılan, rekonstruksiya olunan	Möhkəmlənən və yeni müstəvilərə qədəm qoyan
Qloballaşmanın hərəkətverici qüvvələri:	Azad kapital və yeni texnologiyalar	Öz cəmiyyətinin modernizə etmək istiqamətində kompleks hərəkətlər və tədbirlər	Dövlət mexanizmləri və bazar strukturları
Stratifikasiyanın növləri:	Köhnə düzənlərin və şəcərələrin erroziyası	Dünya düzəninə yeni arxitekturası	Cənubun marjinallaşmasının güclənməsi
Dominant motiv:	Standartlaşma: Makdonalds, madonna və s.	Transformasiya və siyasi cəmiyyət	Milli maraqların reallaşması
Qloballaşmanın konseptləşdirilməsi:	İnsan davranışının təbiətinə yenidən baxılması	Regionalarası münasibətlərin yenidən baxılması	Beynəlmilləşmə və regionlaşma
Tarixi trayektoriya:	Qlobal sivilizasiya	Qlobal integrasiya və eynizamanlı fraqmentləşmə (subregionlaşma)	Regional bloklar, sivilizasiyaların toqquşması
Nəticə:	Milli-dövlətlər öz tarixi dəyərlərini, xüsusiyyətlərini itirirlər	Dövlətin qüdrəti və dünya siyasəti transformasiya olunur.	Beynəlmilləşmə dövlətlərin razılığı və dünya güc nisbətindən asılı olur

Mənbə: Held.D. a.o. Global Transformatio Politics, Economies and Culture. Cambirdge: Polity Press, 1999 P.10.

Başqa sözlə desək, dəyişikliklərdən asılı olmayaraq qloballaşmanın bəhrəsini ilk olaraq güclü dövlətlər mənimsədiyi üçün onlarla inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında uçurum dərinləşir, fərq artır. Eyni zamanda bu inkişaf etmiş güclü dövlətlər arasında

da rəqabət güclənir, münaqişə qaçınılmaz olur. Münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşməsi məsələsi yapon tədqiqatçısı Keneçi Omayenin (Sərhədsiz dünya) əsərində öz əksini tapmışdır. Müəllif bu tədqiqat əsərində qeyd edir ki, “İnsanlar, firmalar, bazarlar öz mahiyyətlərini artırdığı halda dövlətin səlahiyyətləri zəifləyir – qloballaşma dövründə bütün millətlər, xalqlar və bütün əsas proseslər qlobal bazar məkanının təsiri altına düşürlər, onun “vassalına” çevrilirlər. Bəşər tarixinin bu yeni epoxasında milli-dövlətlər öz təbəiləklərinin və ənənəvi xüsusiyyətlərini itirdiklərindən biznes tərəfdaşı kimi keyfiyyətlərini itirərək etibarsız qurumları xatırladırlar”

Revolysional (inqilabi) yanaşmaların daha bir nümayəndəsi T.Fridman bazar kapitalizmini və liberal demokratiyanı önə çıxarmaqla, bu prosesin sistemli məqsədyönlü şəkildə istifadəsi və tətbiqi nəticəsində kapitalın kəskin sürətdə sabit siyasi situasiyasının, səmərəli iqtisadiyyatın mövcud olduğu istənilən ölkəyə hərəkət edəcəyini sübut etmişdir.

Sürətləndirilmiş iqtisadi və tarixi proseslərin irəli çəkilməsi üzərində öz nəzəri və konseptual fikirlərini quran revolysional yanaşmanın tərəfdaşları qloballaşmanın ilkin mərhələsinin zəngin (Qərb) ölkələrin kasıb ölkələrə yaxınlaşmasının mümkünlüyünü öz iddiaları ilə sübut etmişlər. Qeyd edilir ki, kasıb ölkələr öz milli-hökumətlərinin dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş dəyişikliklərə hazır davranmaqla dünya istehsalında öz yerlərini tapa bilərlər. Bu variantın iqtisadi məntiqinin neoliberal aspektlərində ilk növbədə iqtisadiyyatın istehsalın, ticarətin və maliyyə sferasının transmilli qurumların sütunları üzərində qurulması təklif olunur. Bu növ iqtisadi sistemdə (sərhədsiz iqtisadiyyat) milli hökumətlər daima inkişaf edən sənaye sahələri arasında sadəcə vasitəçi kimi çıxış edir. Bu anlamda, ultraqlobalistik nöqteyi-nəzərdən Şimal-Cənub ənənəvi qarşıdurması öz mahiyyətini itirir, yeni beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi onun yerində daha mükəmməl və mürəkkəb (çoxsəviyyəli) münasibətlər sistemi formalaşdırır.

Qloballaşma tam spesifik çarları ilə dünya ölkələrini subregionlaşma meyllərinə üstünlük verməyə yönəldir. Siyasi nöqteyi-nəzərdən ən vacib məsələ isə ondan ibarətdir ki, dünya üzərində hökmranlığı və üstünlüyü ələ almaq üçün düşünülmə və işə salınan bir mexanizm kimi qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin (ənənvi olaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin, yarımperiferiyal yeni sənayeləşmiş iqtisadiyyatlardan və inkişaf etməkdə olan Pereferiya zonalardan ibarət əmək bölgüsü sistemin) “qlobal trida”nın – Şimali Amerika, Avropa İttifaqı və Şərqi Asiyanın dominantlığına keçməsinə şərait yaradır. Dünya ticarətinin ümumi həcmi 1950-ci ilə münasibətdə 2014-cü ildə 60 dəfə artmışdır (bu dövrlərdə dünya istehsalı isə cəmi 5,5 dəfə artmışdır). Uyğun olaraq, bu dövrdə dünya ÜDM-da ixracın payı 7%-dən 20%-ə qədər yüksəlmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 30 ölkələsinə dünya ixracının 80%-i düşür. Dünya Bankının Proqnozlarına görə, yalnız 2020-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrə dünya ticarətinin 25%-i və dünya ÜDM-nin yalnız 1/3-2 düşəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat, informasiya və sosiomədəni sferalarda gedən qloballaşma prosesi milli uyğunlaşma (identiklik) prosesi ilə sıx bağlılıqdadır. Milli özünü ifadəyə olan güclü istək sosial, iqtisadi və siyasi inkişafa böyük impuls verir. Digər tərəfdən, milli şüurun ön plana çıxması qloballaşma prosesi ilə bağlı meydana gələn mərkəzqaçma təmayüllərinin dağıdıcı təsirindən qorunma zəruriliyini doğurur. Şübhəsiz ki, qloballaşma dövlətin sabit inkişafının, onların bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabitliyinin təminatına, iqtisadi-siyasi münasibətlərdə ayrışeçkiliyin aradan qaldırılmasına və insanların yaşayış səviyyəsinin, rifah halının yaxşılaşdırılmasına dəstək verilməlidir. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesinin milli iqtisadiyyata və bütövlükdə, müstəqil ölkələrə neqativ təsiri bir neçə istiqamətdə təzahür edə bilər.

Amerikan iqtisadçı M.Porterin rəqabət üstünlükləri konsepsiyasına istinad etməklə “milli rombun” formalaşdırılması; Məlumdur ki, M.Porterin konsepsiyasına

görə, innovasiya prosesində amillər üzrə xərclərə milli iqtisadi sisteminin ümumi fəaliyyət mexanizmi fonunfa yanaşılmalıdır. Başqa sözlə, hər iki tərəf arasında qarşılıqlı münasibət və asılılıq aksiomatik məzmununda götürülməlidir. Məhz bu aspektdən əsas determinantların coğrafi müstəvidə qarşılıqlı əlaqəsi və multiplikator effektinə, istinad etməklə “özü inkişaf edən” sistemin formalaşdırılmasına çalışılmalıdır. Həqiqətən də, qloballaşma prosesi “milli rombun” əhəmiyyətini xeyli yüksəldir. Ona görə ki, bu prosesdə intellektual potensial ön plana çıxır ki, bu, müasir iqtisadiyyatın əsas resursu hesab edilir. Lakin bu resursun inkişafı yalnız xarici əlaqələrin sıxlığı və intensivləşdirilməsi və qlobal sistemə integrasiya olunması vasitəsi ilə mümkün deyil. Başqa sözlə, dünya bazarında ölkəyə rəqabət üstünlüklərinə sahib olan intellektual resurs milli və mənəvi-mədəni dəyərlərdən kənarda inkişaf edə bilməz. Fikrimizcə, problemin məhz bu prizmadan qoyuluşu hər şeydən əvvəl, onunla izah olunur ki, iqtisadiyyatın qloballaşması və sosial inkişafı müxtəlif motivlər sisteminə söykənir. İqtisadi qloballaşmanı kapitalın hərəkətini sürətləndirən və yeni ideyaların tətbiqini təmin edən vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesi kimi qəbul etməyən bir sıra tədqiqatçılar qeyd etdiyimiz uyğunsuzluğu hətta mənəfe qrupları arasındakı ziddiyyət kimi xarakterizə edir və böhran təzahürlərinin məhz bu ziddiyyətdən qaynaqlandığını göstərirlər.

Qloballaşma küresəl xarakterli proses kimi milli sosial-iqtisadi münasibətlərin qarşılıqlı asılılığını, əlaqə və bağlılığını gücləndirməklə qlobal səviyyəli vahid sistem formalaşmışdır. Başqa sözlə, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər cür sosial, siyasi və iqtisadi fəaliyyət qlobal xarakter kəsb etməyə başlayır.

Bir çox alimin qloballaşma prosesinin neoliberalizmə söykəndiyi haqda fikirlərini doğru hesab etmək olar. Qeyd edilən elmi istinad sözsüz ki, iqtisadi fikrin dəyişməz liberal qanunundan qaynaqlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, neoliberal qloballaşma modeli F.Xayekin, M.Fridmanın əsərlərində eləcə də BVF, ÜTT və İÖT-nin praktiki fəaliyyətində geniş şəkildə tətbiq və şərh olunmaqdadır. Məlumdur ki,

neoliberalizm iqtisadi fikirdə inkişafı başlıca olaraq 1970-ci illərdən başlayan və nəticə etibarı ilə real sonluqla yekunlaşmayan yeni Beynəlxalq iqtisadi qaydalara keçid cəhdləri ilə səciyyələnir. Qeyd edilən “qaydaların” yaranmasında başlıca məqsəd ondan ibarət idi ki, beynəlxalq təşkilatlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin tərəqqisi naminə resursların ədalətli bölgüsünü reallaşdırmağa, təmin etməyə və həyata keçirməyə imkan verəcək yeni qaydalar və tənzimləmə mexanizmini formalaşdırsınlar. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etmiş qərb ölkələri əsas vurğunun neoliberal inkişaf modelinin üzərinə düşməsinə təmin edə bildilər. Müasir qloballaşmanın neoliberal modelinin əsas cəhətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

- 1) sərt monetar əsaslara istinad etməklə ölkənin təsərrüfat mexanizminin tənzimlənməsinin sürətlənməsinin sürətli homogenləşdirilməsi;
- 2) əsas tənzimləyici kimi kor-təbii bazar proseslərinin götürülməsi;
- 3) milli müstəqilliyin aradan qaldırılması müvəffəqiyyətin əsas amillərindən biri keyfiyyətində qəbul olunur;
- 4) iqtisadi proseslərdə dövlətin rolu minimum səviyyəyə endirilir.

Beləliklə, nəzərdə tutulur ki, neoliberal modelin qərarlaşması istehsalın effektivlik səviyyəsinin görülməmiş dərəcədə yüksəlməsinə və bütövlükdə bəşəriyyətin maddi rifahının yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın neoliberal modelinə yanaşmada iki aspekti bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Belə ki, sırf nəzəri qayda-qanunlarla real praktika arasında kəskin uyğunsuzluq mövcuddur. Bu da, əksər hallarda ikili standartların meydana çıxmasına səbəb olur. Araşdırmalar göstərir ki, yuxarıda göstərilən ikili standartlar inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin praktikasında geniş yayılmışdır. Belə ki:

- 1) son 20 il ərzində ÜDM-in dövlət büdcəsi tərəfindən bölüşdürülən payı sabit olaraq qalmışdır.

- 2) əhalinin sosial müdafiəsi sferasında dövlətin funksiyaları qismən ixtisara düşmüş və xarici iqtisadi fəaliyyətdə açıq şəkildə hiss olunan liberallaşma getməkdədir
- 3) bazar konyukturasının təsirin qismən azaldılmasına baxmayaraq, dövlət yerli sahibkarların rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün güclü fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət, əsasən, infrastrukturun inkişafı, rəqabəti stimullaşdıran vergi sisteminin formalaşması və s. sferalarda, xüsusilə, nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda dövlətin yeri və rolu baxımından Qərb ölkələrində, onun funksiyaların ixtisası deyil, daha güclü mövqelər (dünya bazarında) əldə etmək, qazanmaq istiqamətində aktiv fəaliyyəti müşahidə edilməkdədi.

Qloballaşma prosesinin bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının sabit və davamlı inkişafına təsiri əslində ziddiyyətli xarakter daşıyır. Belə ki, əvvəla, dünya iqtisadiyyatının sistemli inkişafı qlobal səviyyədə iqtisadi maraqların optimal və ədalətli uzlaşdırılmasını tələb edir. Əks təqdirdə qlobal tərəqqinin biristiqamətliliyindən yayınmaq, yaxa qurtarmaq mümkün olmayacaqdır. Eyni zamanda, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir durumu hər hansı bir optimallıq və ədalətliliyin real olmadığını açıq şəkildə əks etdirməkdədir. Sözsüz ki, fundamental mahiyyət kəsb edən problemin həllinə nail olmadan qloballaşma prosesini yalnız pozitiv çalarda qiymətləndirmək düzgün mövqe hesab edilə bilməz. İkincisi, qeyd olunan şəraitdə dünya iqtisadiyyatının sabit inkişafına əngəl törədən başlıca təhlükələrdən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrin birtərəfli asılılığının, bağlılığının getdikcə güclənməsindədir. Bir çox mənbədə də şərh edilən, sözügedən təhlükə, əsasən, üç istiqamətdə təzahür edir:

- 1) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişafın ekstensiv xarakteri və texnoloji planda Qərb ölkələrindən mütləq asılılığın formalaşması;
- 2) Sosial-iqtisadi inkişaf prosesində xarici investisiyaların həlledici əhəmiyyət daşıması;

3) Hazır sənaye məhsulunun inkişaf etmiş ölkələrə ixracında ifrat asılılıq.

Məhz bu baxımdan problemə yanaşdıqda məlum olur ki, dünya iqtisadiyyatının sistemli inkişafı başlıca olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yüksələn artan şəkildə təkmilləşdirilməsindən, eləcə də qloballaşma prosesi şəraitində dünya təsərrüfatının tənzimlənməsi istiqamətində kompleks islahatların aparılmasından maksimal şəkildə asılıdır. Başqa sözlə, dünya təsərrüfatının tənzimlənməsi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi dünya təsərrüfatının sistemli inkişafına gətirib çıxarır.

Ümumiləşdirsək, qeyd etməliyik ki, Qərb sosioloqları qloballaşma konsepsiyasını dünya miqyaslı tədqiqatların yeganə paradigması olduğunu irəli sürürlər. Onların fikrincə, dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının məzmununu əks etdirən üç başlıca proses – iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin aradan qaldırılması və bazar mexanizmini ön plana çıxarılması; milli sərhədlərin silinməsinə yönəldilmiş integrasiyanın güclənməsi; yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı öz-özlüyündə təsərrüfatın inkişafı və rifahın dönmədən yüksəldilməsi baxımından yetərlidir.

3.3. Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və valyuta tənzimlənməsi praktikasının başlanğıc mərhələsi kimi “Valyuta tənzihi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul olunması dövrünü hesab etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının sonrakı inkişafı təbii enerji daşıyıcılarının qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə artması şəraitində baş verirdi. Nəticədə bu sferadan əldə olunan vəsaitlərin bir hissəsi iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının nisbi sabitliyinə səbəb olurdu və kifayət qədər iri sabitləşmə fondunun formalaşmasına kömək etdi.

Müasir dövrdə də qlobal iqtisadi prosesləri nəzərdən keçirsək, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni inkişaf imkanlarının olmasını görə bilərik. Belə ki, 2014-ci il qlobal yenidənbalanslaşma proseslərinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. Yığım iqtisadi modelinə malik ölkələrdə xarici sektorda toplam profisit azalaraq dünya ÜDM-in 1,7%-ni təşkil etmişdir (2006-cı ildə 3,1%). Şərqi Asiya regionunda yığım modelinin istehlak modelinə tədricən transformasiyası burada əsas rol oynamışdır.

Dünyə ticarətinin artım tempi ilin ikinci yarısında mənfi zonadan çıxsa da, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə aşağı olaraq qalmışdır. Avrozonada resessiyanın davam etməsi bu regionun idxalına mənfi təsir göstərmişdir. Almaniya, Hindistan, Braziliya, Fransa, Yaponiya kimi ölkələrdə iqtisadi artımın xarici tələb kanalları daxili tələblə əvəzlənmişdir. Digər tərəfdən daxili bazarları qorumaq meylləri güclənmişdir. Belə ki, 2014-ci ildə ÜTT-də mübahisəli məsələlərin sayı on ilin ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Makroiqtisadi kövrəkliklər və qeyri-müəyyənliklər qlobal birbaşa xarici investisiya axınlarının 2011-ci illə müqayisədə 18% azalmasına gətirib çıxarmışdır. Birbaşa xarici investisiya axınlarının strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. ABŞ və Avrozonaya qoyulan investisiyaların əhəmiyyətli azalması ümumi investisiya qoyuluşlarında inkişaf etmiş ölkələrin payını aşağı salmışdır. İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr arasındakı fərq özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Digər tərəfdən, böhrandan əvvəlki dövrdə yerləşdirilmiş və səmərəliliyi aşağı düşmüş investisiyaların restruksiyası davam etdirilmiş, investisiyalar daha çox yeni biznes vahidlərinin yaradılmasına və “yaşıl iqtisadiyyatın” inkişafına yönəldilmişdir.

ABŞ-da daşınmaz əmlak bazarında sabitləşmə müşahidə olunsə da, bir çox sosial xarakterli problemlər həll edilməmişdir. Belə ki, məşğulluq və adambaşına gəlir səviyyəsi böhrandan əvvəlki həddə bərpa olunmamışdır. 2012-ci ilin əvvəllərində iqtisadi aktivlik canlansa da, ilin sonlarına yaxın səngiməmiş və dördüncü rübdə iqtisadi artım mənfi zonada olmuşdur. Federal Ehtiyatlar Sistemi tərəfindən işsizlik səviyyəsi

6,5%-ə düşənə və inflasiya 2,5% səviyyəsinə qalxana qədər stimullaşdırma tədbirlərinin davam edəcəyi bəyan olunmuşdur. Bu qərara baxmayaraq, 2013-cü ildə iqtisadi artım tempinin bir qədər də zəifləyəcəyi gözlənilir.

Yaponiya iqtisadiyyatında ilin ikinci yarısında resessiya baş vermişdir. 2013-cü ildə iqtisadiyyatın resessiyadan çıxması gözlənilsə də, iqtisadi artımın 2014-cü ilədək zəif olacağı gözlənilir. Hökumət ÜDM-in 2%-i həcmində stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirməyə hazırlaşır.

Avrozonada borc böhranının fəsadları, xarici tələbin zəifləməsi və neft qiymətlərinin yüksək olması regionun resessiyaya daxil olması ilə nəticələnmişdir. İEOÖ-də iqtisadi artım bir qədər səngiyərək 5,1% olmuşdur. Çin (7,8%) və Hindistan (4,9%) son onilliyin ən zəif artımını nümayiş etdirmişdir. Xarici tələbin azalması şəraitində həyata keçirilmiş stimullaşdırma tədbirləri bu ölkələrdə iqtisadi aktivliyi qismən qoruya bilmişdir.

İqtisadi aktivliyin gözləniləndən aşağı olması əmtəə bazarlarındakı qiymətləri nisbətən stabilləşdirmişdir. Ərzaq qiymətləri 2012-ci ildə orta hesabla 0,7% və qiymətli metallar 1,7% bahalaşmışdır.

Yaxın Şərqdə gedən proseslər, bəzi İEOÖ-in iqtisadiyyatlarının enerji tutumluluğunun artması və Avropada nüvə enerjisindən imtina prosesləri neftin qiymətinin yüksək səviyyədə qalmasına səbəb olmuşdur. (2012: 105 ABŞ dolları). Hazırda neftin ifrat dəyərə malik olması global iqtisadi canlanmanı ləngidən ən mühüm amillərdən biri sayılır. Lakin belə bir hal Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Bir sıra İEOÖ-də isə pul çapı hesabına stimullaşdırma tədbirlərinin görülməsi valyuta bazarlarına mənfi təsir edəcək və məzənnə volatilliyini artıracaqdır.

Beləliklə, iqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilmiş nəhəng stimullaşdırma tədbirləri davam etmişdir. Əvvəlki təcrübələrdə analoji nümunənin olmaması yekun nəticə haqqında birmənalı mühakimələrə imkan

vermir. Birmənalı yalnız onu qeyd etmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün yeni imkanlar yaranır.

Praktiki olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün göstəriciləri müsbət tendensiyalara malikdir, xüsusilə xarici ticarət dövriyyəsi daha sürətlə artır və ölkədən kapital axını həcmi də əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Cədvəl 3.2

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı

	RI,2013	RII,2013	RIII,2013	RIV,2013	RI,2014	RII,2014
1.Cari hesab	4193	2507	3103	3276	3333	3049
Xarici ticarət balansı	6037	4698	5219	5428	5544	5584
Xidmətlər balansı	-648	-1397	-1106	-1038	1443	-1656
İlgin gəlirlər	-1160	-837	-1055	-1069	-754	-827
Təkrar gəlirlər	-36	43	45	-45	-14	-52
2.Kapital hesabı	-3	-1	-2	-6	-2	-2
3.Maliyyə hesabı	2656	623	1776	1434	610	884
xalis maliyyə aktivləri						
-xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar	3975	1607	3189	3000	3447	2599
-portfel və digər investisiyalar	185	260	342	703	164	203
Xalis maliyyə öhdəlikləri	3790	1347	2847	2297	3283	2396
-Azərbaycana cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar	1319	984	1413	1566	2837	1715
-cəlb olunmuş investisiyaların repatriasiyası	1420	1547	1678	1646	1911	1956
-neft bonusu	-841	-871	-952	-998	-970	-826
-portfel və digər investisiyalar	740	398	687	916	1879	585

4.Balanslaşdırıcı maddələr	140	-1238	-353	-1286	61	-574
5.Ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi	1674	645	972	550	2782	1589
6.Tədiyyə balansının ümumi saldosu						

Mənbə: www.cbar.az

Əvvəlki illərdə olduğu kimi 2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında da xarici iqtisdi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfi saldoya malik olmuşdur.

Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar əsasən neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repatriasiyasını, avadanlıqların və xidmətlərin idxalını əks etdirir. 2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında neft-qaz sektoru üzrə yaranmış ümumi müsbət saldo 11,6 mlrd. \$ olmuşdur.

2014-cü ilin yanvar-iyun cari əməliyyatlar hesabında 6,4 mlrd. \$ məbləğində profisit yaranmışdır, o cümlədən neft-qaz sektoru üzrə cari hesabın profisiti 10.3 mlrd. \$ məbləğində olmuşdur. Neft-qaz sektorunun profisiti qeyri-neft sektoru üzrə cari hesabın 3.9 mlrd. \$ məbləğində kəsirini tam örtmüşdür.

Xarici ticarət dövriyyəsi 20.1 mlrd. \$ təşkil etmiş və xarici ticarət balansı 11.1 mlrd. \$ məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

2014-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində Azərbaycanın dünyanın 136-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 7,7%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 92,3%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşmüşdür. Dövlətimizin İtaliya, ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Türkiyə, Rusiya, Fransa, Yaponiya, Almaniya, İndoneziya və İsrail ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur (Ümumi Ticarətdə bu ölkələrin payı 69,1% təşkil etmişdir).

Cədvəl 3.3

**2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında xarici ticarət üzrə əsas tərəf
müqabilləri, mln. \$**

	Əmtəə dövriyyəsi	İxrac	İdxal	Saldo
İtaliya	2817	2718	99	+2619
B.Krallıq	1872	1628	244	+1384
Türkiyə	1729	1025	704	+321
İndoneziya	1399	1381	18	+1363
ABŞ	1378	1068	310	+758
Almaniya	1268	970	298	+672
Rusiya Federasiyası	1058	373	685	-312
Fransa	828	759	69	+690
İsrail	781	778	3	+775
Yaponiya	721	639	82	+557
Başqaları	6209	4255	1954	+2301
Cəmi	20060	15594	4466	+11128
O cümlədən:				
MDB dövlətləri ilə	1542	489	1053	-564
Digər dövlətlər	18518	15105	3413	+11692

Mənbə: cbar.az

Hesabat dövründə əmtəə ixracı 15.6 mlrd. \$ təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94,9% olmuşdur.

Xarici dövlətlərə 14.1 mlrd. \$ neft məhsulları ixrac olunmuş, ixrac olunmuş neft məhsullarının 719.8 mln. \$-ı neft emalı məhsullarının, 13.4 mlrd. \$-ı isə xam neftin ixracının payına düşür.

İxrac olunmuş xam neftin 12.5 mlrd. \$-ı Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. İxrac olunmuş ümumi xam neftin 907.8 mln. \$-ı isə digər müəssisələr tərəfindən xaricə göndərilmişdir ki, bunun

da 75.7 mln. \$-ı Şahdəniz yatağından hasil edilmiş kondensatın, 832.1 mln. \$-ı isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft şirkətinin payına düşür.

2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında ölkənin qeyri neft-qaz ixracı ötən ilə nisbətən 9,2% azalaraq 794 mln. \$ təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.4

İxracın strukturu

	2013-cü il, 6 ay		2014-cü il, 6 ay	
	Məbləğ Mln.\$	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ Mln.\$	Xüsusi çəkisi, %-lə
İxrac- cəmi	15831.6	100.0	15593.8	100.0
O cümlədən:				
1.Yanacaq-xammal məhsulları	15195.1	96.0	14981.8	96.1
-neft-qaz məhsulları	14957.3	94.5	14800.3	94.9
-digər xammal	237.8	1.5	181.5	1.2
2.Maşın və avadanlıqlar	171.8	1.1	156.6	1.0
3.İstehlak malları	450.0	2.8	438.0	2.8
Digər mallar	14.7	0.1	17.4	0.1

Hesabat ilində əmtəə idxalı 4.5 mlrd. \$ təşkil etmişdir. İstehlak mallarının idxalının ümumi dəyəri isə 2007.9 mln. \$ olmuşdur ki, bunun da 632.5 mln. \$-ı ərzaq məhsullarının payına düşür.

İdxalın strukturunda xarici investisiyalar hesabına gətirilmiş maşın-avadanlıqların və malların xüsusi çəkisi 9,9% təşkil edərək 441.6 mln. \$ olmuşdur. Bunun 98.2%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktları çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabına idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa ölkəyə ümumi məbləği 2016.4 mln. \$ olan istehsal təyinatlı maşın-avadanlıq, kimya, qara və əlvan metal məhsulları da gətirilmişdir.

Cədvəl 3.5

İdxalın strukturu

	2013-cü il, 6 ay		2014-cü il, 6 ay	
	Məbləğ Mln.\$	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ Mln.\$	Xüsusi çəkisi, %-lə
İdxal - cəmi	5095.8	100.0	4465.9	100.0
O cümlədən:				
1.İstehlak malları	2106.7	41.3	2007.9	45.0
-ərzaq məhsulları	619.6	12.2	632.5	14.2
-digərləri	1487.1	29.1	1375.4	30.8
2.İnvestisiya yönümlü mallar	519.4	10.2	441.6	9.9
-beynəlxalq neft-qaz	378.4	7.4	433.7	9.7
konsorsiumları				
-digərləri	141.0	2.8	7.9	0.2
Digər mallar	2469.7	48.5	2016.4	45.1

2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və bu xidmətlərin ümumi həcmi 7.0 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bunun 5.0 mlrd. \$-ı qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın rezidentlərinə, 2.0 mlrd. \$ isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərilən xidmətlərdir.

Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 12.9%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 905.4 mln. \$ olan nəqliyyat xidmətlərinin 48.5%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır.

Azərbaycan rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri isə 465.9 mln. \$ təşkil etmişdir.

Xidmətlər ixracında turizm daxilolməflərinin payı sürətlə genişlənir. Hesabat dövründə xarici ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri

1105.3mln. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 31.5%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycanla işgüzar səfərləri ilə bağlıdır.

Öz növbəsində xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 15.4% artaraq 1.6 mlrd \$ məbləğində olmuşdur. Bunun 65.4%-i Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə bağlı xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri vəsaitlərin (məlik idxal üçün vəsaitlər istisna olmaqla) payına düşür.

Ümumiyyətlə, qarşılıqlı xidmətlərin ölkənin xarici dövlətlərlə əmtəə və xidmətlər üzrə ümumi idxal-ixrac dövriyyəsində xüsusi çəkisi 25.9% təşkil etmişdir.

Hesabat dövründə gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 3.2 mlrd. \$-da çatmışdır. Bunun 74.8%-ni (2.4 mlrd. \$) Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir. Bu məbləğin isə əsas hissəsini (1.9 mlrd. \$) beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqqları (149.4 mln. \$) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (240.9 mln.) təşkil edir.

Təkrar gəlirlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 1.8 mlrd. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bu məbləğin 48.1%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir.

Təkrar gəlirlər üzrə ümumi daxilolmaların 92.7%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərin pul baratları, 3.7%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal mallarının dəyəri, 3.6%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir.

Bütövlükdə, cari transfertlər üzrə əməliyyatların saldosu mənfi 66.2 mln. \$ təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.6

2014-cü ilin yanvar-iyun ayları üzrə xalis maliyyə aktivləri və öhdəlikləri

	Aktivlər	Öhdəliklər
Birbaşa investisiyalar	367.2	2071.4

-neft-qaz sektoru	266.8	1518.8
-digər sektorlar	100.4	552.6
Portfel investisiyaları	104.8	1747.7
Digər investisiyalar	5573.6	716.2
-ticarət kreditləri və avanslar	2923.1	73.7
-kreditlər və ssudalar	56.9	505.2
-depozitlər və nağd valyuta	2593.6	137.3
Neft bonusu		17.0
Cəmi	6045.6	4552.3

2014-cü ilin yanvar-iyun aylarında xalis maliyyə aktivlərimiz 6.0 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən, xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları və digər investisiyalar hesabına formalaşmışdır.

Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 3.9 mlrd. \$ olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 85.3% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neft-qaz layihələrinin, əsasən, BP Eksploreysn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında görülmə işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında isifadə olunmuşdur.

Qiymətləndirmələrə görə qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 569.0 mln. \$ olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmnin 14.7%-ni təşkil etmişdir.

Hesabat dövründə kreditlər və ssudalar üzrə xalis maliyyə aktivləri 56.9 mln. \$, xalis maliyyə öhdəlikləri isə 506.2 mln. \$ artmışdır. Xalis maliyyə öhdəlikləri birbaşa dövlət və dövlət təminatlı kreditlər hesabına (151.8 mln. \$), banklar hesabına (192.1 mln. \$) və digər müəssisələr və firmalar hesabına (161.3 mln. \$) artmışdır.

Depozitlər və nağd valyuta üzrə xalis maliyyə aktivləri 2.6 mlrd. \$, xalis maliyyə öhdəlikləri isə 137.3 mln. \$ artmışdır.

Hesabat dövründə ölkənin ehtiyat aktivləri 4371.0 mln. \$ məbləğində olmuşdur.

2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 112 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 67 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 103 ölkədən idxal olunmuşdur. Xarici ticarət əlaqələri iştirakçılarının 42-si Avropa, 17-si Amerika, 34-ü Asiya ölkələri və digərləridir.

İki ay ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi statistik məlumatlara əsasən 4646.7mln. \$, o cümlədən ixracın həcmi 2939.6 mln. \$, idxalın həcmi 1707.01 mln. \$ təşkil etmiş, nəticədə 1232.5 mln. \$-lıq müsbət saldo yaranmışdır.

İxrac edilmiş məhsulların ümumi həcmində xam neft, neft məhsulları, təbii qaz, meyvə-tərəvəz, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, şəkər, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar, plastmas və ondan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsullarının, idxal olunmuş məhsulların həcmində isə qida məhsulları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və onların hissələrinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir.

Yanvar-fevral aylarında qeyri-neft məhsullarının ixracı 2014-cü ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə 72.6 % artaraq 349.9 mln. \$ təşkil etmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya miqyasında baş verən qlobal proseslərin ümumi strategiya dünyanın müxtəlif bölgə və ölkələrində istehsalın yerləşdirilməsinə istiqamət götürülməsi mikrosəviyyədə baş verən qloballaşmanın başlıca xüsusiyyətidir. Hazırda, TMK-ın xarakter etibarilə dünya miqyaslı fəaliyyəti qloballaşma prosesinin əsaslarından birinə çevrilmişdir.

Qloballaşmanın əsas əlamətləri beynəlxalq əmək bölgüsünün xarakterində keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi, TMK kimi dünya iqtisadiyyatı subyektlərinin nüfuzetmə dairəsi və fəaliyyət miqyasının artması, qlobal iqtisadi proseslərə uyğunlaşmaq məqsədilə milli və beynəlxalq səviyyələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemlərində dəyişikliklərin baş verməsi, istər hökumətlərarası, istərsə də qeyri-hökumət təşkilatlar səviyyəsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar sistemində aid funksiyaların əmələ gəlməsi və dəyişməsi, Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dünya təsərrüfatının bütün tərkib hissələrinin güclü dövlət olsa belə, hal-hazırda xarici aləmlə sıx qarşılıqlı şəkildə sıx əlaqəsi olmadan, mütləq səviyyə daşıyan özünə arxayınçılıq şəraitində inkişaf edə bilməz.

Dünya birliyindən ibarət ola ayrı-ayrı ölkələr üçün iqtisadi qloballaşma proseslərinin nəticələrini qiymətləndirir. Beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyəsi onu birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, xarici rəqabət üçün bazarların açılması, maliyyə mənbələri və investisiyaların ölkələr arasında hərəkət etməsinin və beynəlxalq ticarətin intensivləşdirilməsi dünya istehsalının artımı və dünya istehsal amillərinin daha da səmərəli şəkildə istifadə edilməsi üçün imkanlar yaradır. Deməli, qloballaşma bu prosesdə iştirak edən ölkələrin mümkün olan qazancı ilə bağlıdır. Xüsusilə, qloballaşmanın təsərrüfat həyatının genişmiqyaslı liberallaşması ilə birləşməsi şəraitində birləşən qlobal əmtəə və maliyyə bazarlarında eyni zamanda baş verən rəqabətin intensivləşməsi neoliberal qloballaşma modelinin əsas məzmunun təşkil edir

və bu güclülərə rəqabətdə uduzan ayrı-ayrı kompaniyalar üçün (ayrı-ayrı ölkələr üçün) yarana biləcək labüd risklərlə rastlaşmaq deməkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşmanın inkişaf etmiş ölkələrə verə biləcəyi səmərəsi kifayət qədər böyükdür. Dünya bazarlarının iştirakçısı olan ən güclü kompaniyaların mənzil-qəragahları və həmçinin, əsas olan maliyyə ehtiyatları, dünyanın qabaqcıl elmi-texniki və texnoloji potensialı məhz burada yerləşmişdir, müxtəlif istənilən sahəsinin bağlanması, gəlirin yenidən bölüşdürülməsi və mümkün sosial bərabərsizliyin artması şəklində yarana biləcək risklər dövlətin apardığı sosial siyasət nəticəsində qismən kompensasiya edilir. Keçid iqtisadiyyatına malik və inkişaf edən ölkələrdə bu məsələ ilə bağlı olan vəziyyət tamamilə fərqli xarakter daşıyır. Dünya bazarlarında bu ölkələrin malik olduğu rəqabət aparıcı mövqeləri daha zəif olması üzündən qloballaşmanın faydası onlar üçün heç də həmişə əyani şəkildə hiss edilmir, halbuki, onların az inkişaf etməsi səbəbi üzündən risklərin neytrallaşdırılması imkanları da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə azlıq təşkil edir.

Əyalət və yarıməyalət xarakterli iqtisadiyyatlarda öz iqtisadi fəallığını genişləndirən inkişaf etmiş ölkələrin TMK-ları kömək qəbul edən ölkələrin milli maraqlarına əksər hallarda etinasız yanaşır. Transmilli korporasiyalar istər həmin ölkələrin daxili mənbələrini, istərsə də beynəlxalq istehsal amillərini (informasiyanı, menecmenti, kredit vəsaitləri, nəqliyyat və s.) istifadə edir. TMK-lar yerli kompaniyalara qarşı güclü rəqabətin aparılmasına səbəb olur və daxili bazarda onları sıxışdırır. Qəbul edən ölkələrdə onlar təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin aparılmasında yerli müəssisələrlə müqayisədə imtiyazlı şəraitin tez-tez əldə olunmasına nail olur və bunu yerli infrastrukturdan istifadə haqqının və vergilərin və digərləri hesabına həyata keçirir. Qazanc əldə etmək məqsədilə onların apardığı fəaliyyət milli təsərrüfatın strukturu və daxili istehsal əlaqələrinin pozulması, sosial-iqtisadi konfliktlərin yaradılması və ölkədə mövcud siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə gətirib çıxarda bilər.

Müəyyən ölkə üçün iri hesab edilən xarici TMK-la yanaşı, eyni bazar şəraitində fəaliyyət göstərən kiçik və orta həcmli milli müəssisələr qloballaşmanın mövcudluğundan itkiyə daha çox məruz qalır. Nəhənglərlə rəqabətin aparılmasına davam gətirmək onlar üçün çətindir və eyni zamanda bir qayda olaraq vergitutma sahəsində daha imtiyazlı şəraiti əldə etmək üçün onlar lobbicilik imkanlarından məhrumdur.

Daha az inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarlarına ilk əvvəl spekulativ səciyyə daşıyan xarici maliyyə kapitalının nəzarətsiz daxil olub və axıb getməsi məsələsinə dair qeyd etmək lazımdır ki, bu təqdirdə həmin ölkələr son dərəcə zəifləmiş olur. Son 20 illiyin təcrübəsi (1994-1995-ci ildə Meksikada baş verən böhranlar, 1997-ci ildə baş verən Asiya maliyyə böhranı, bundan sonra Rusiya, Braziliya və Argentinada baş verən böhranlı hadisələr) əsaslı şəkildə göstərmişdir ki, qlobal maliyyə kapitalının ölkələrarası axını nəinki keçid iqtisadiyyatı və inkişaf edən ölkələrinin maliyyə və fond bazarlarının “dağılmasına”, həmin ölkələrin milli valyutalarının sabit qalmasının pozulmasına səbəb olur və həmçinin, həmin ölkələrin təsərrüfatının real sektorunda son dərəcə mənfi nəticələrə gətirib çıxardır. Maliyyə bazarlarında böhranlı vəziyyətin inkişaf etməsinə müqavimət göstərmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı daha çox imkanlara malikdir.

Beləliklə, qloballaşma prosesləri bir çox hallarda qabaqcıl iqtisadiyyatların inkişaf səviyyəsinin artmasına və bunlardan zəif ölkələrin dünya iqtisadiyyatında tutduğu mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxardır. Keçid iqtisadiyyatına malik olan və inkişaf edən ölkələrin əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrdən texnoloji asılılıq vəziyyətinə düşür: yəni, müasir texnologiyaların mürəkkəbləşməsi onların az inkişaf etmiş ölkələrdə işlənməsini sərfəli etmir, mənimsənilmiş texnologiyalar isə ilk növbədə yüksək ixtisaslı və yüksək təhsilli mütəxəssislərin çatışmaması üzündən komprimentar amillər tez-tez effektiv şəkildə istifadə etmək mümkün olmur. Bu cür ölkələri təmsil edən qruplar arasında mövcud olan texnoloji uçurum daha da dərinləşir.

Bütün dünyada iqtisadiyyat qeyri-müntəzəm şəkildə inkişaf edir və bu ümumi qanunauyğunluq olaraq qloballaşma tərəfindən inkar edilmir. Həmin qeyri-müntəzəmlik dünya iqtisadiyyatında liberal olmaq uğrunda bir qrup inkişaf etmiş ölkəni özünəməxsus mübarizəyə qatılmağa sövq etdi.

Ümumiyyətlə, kapitalizm nə indi, nə də keçmiş zamanda bütün ölkələrin uğurlu inkişafı üçün bərabər imkanlar şəraitini yaratmamışdır. Artıq qazanc uğrunda aparılan rəqabət dəyişməz qalır..dünya iqtisadiyyatı isə əvvəllər olduğu kimi qeyri-müntəzəm şəkildə inkişaf edir. ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya dünyada mövcud olan iqtisadi qüdrətin ən üç böyük, mühüm olan mərkəzləridir və onlar arasında rəqabətin genişlənməsi texnoloji inkişaf sahəsində mikroelektronika, biotexnologiya, yeni materialların yaradılması və bunun kimi digər yüksək texnologiyalar sahəsində baş verir.

Beləliklə, dünyanın iqtisadi sistemində konflikt potensialının artması, inkişaf edən ölkələrdə böyük narazılıq potensialının toplanması haqqında fikir söyləmək olar. Dünyanın iqtisadi sistemində ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığın güclənməsi dünyada mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizliyin artması, dünya əhalisinin ən varlı və ən kasıb sakinlərinin həyat və gəlir səviyyəsi arasında fərqlərin böyüməsi ilə eyni zamanda baş verir. Dünya Bankı tərəfindən 2000-2001-ci illər üzrə dünyanın inkişafı haqqında hazırlanmış məruzəyə əsasən, “dünyanın 20 ən varlı ölkəsində əhalinin orta gəliri ən kasıb 20 ölkədə olan orta gəlirdən 37 dəfə çox olmuş və son 40 il ərzində həmin fərq iki dəfə artmışdır. Dünyanın beş ən varlı və beş ən kasıb ölkəsində əldə edilmiş gəlirlərin arasında olan fərq 1990-cı ildə 60:1, 1997-ci ildə isə 74:1 nisbətində olmuşdur. Finlandiya eksperti K.Kilyunenin belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, dəyəri 1 trln. dollardan artıq olan dünyanın 225 ən varlı adamına məxsus olan sərvəti dünya əhalisinin 47% təşkil edən 2,5 mlrd. kasıb insanın illik gəlirinə bərabər olduğu...və dünyanın üç ən varlı adamına məxsus olan bütün var-dövlətlərin 48 ən inkişaf etmiş ölkənin ümumi ÜDM-nu üstələdiyi təqdirdə iqtisadi sistemin sağlam

olmasını bəyan etmək olmaz”. Yüksək inkişaf səviyyəli və bunlardan az inkişaf etmiş ölkələr arasında qarşıdurma səngimək bilmir, əvvəllər dünya birliyinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edən bir sıra ölkələr hal-hazırda ən az inkişaf etmiş ölkələr sırasına enmişdir (BMT-nin verdiyi təsnifata əsasən). ABŞ dünya təsərrüfatında öz liderliyinin qorunması və gücləndirilməsinə və özünün milli mənafeləri naminə qloballaşmanın neoliberal variantından istifadə edilməsinə çalışır.

Qloballaşma və xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşməsi şəraitində şübhə doğurmayan iqtisadi uğur qazanmış sahədə və ənənəvi olaraq dünyanın əyalət və yarım əyalət səciyyəli ölkələrə ənənəvi olaraq aid edilən ölkələr toplusu mövcuddur. Bu cür ölkələr timsalında tez-tez Cənubi Koreyanı, Tayvanı (1998-ci ildən başlayaraq Singapur və Honqkonqla bərabər BVF-nun rəyinə görə qabaqcıl iqtisadiyyata malik olan ölkələr) və həmçinin, Şərqi və Cənub-Şərqi Asianı yeni sənaye ölkələrini göstərilər. Lakin həmin ölkələr dövlətin iqtisadiyyatda fəal rol oynaması və düşünülmüş proteksionist siyasətinin aparılması nəticəsində yüksək iqtisadi göstəricilərə nail ola bilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Ş.Şəkərəliyev . Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursları: www.stat.gov.az
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet resursları: www.cbar.az
4. Birləşmiş Millətlərin internet resursları: www.un.org
5. D.Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. B.,1997.
6. C.H.Kərimov, C.A.Hüseynov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (mühazirə toplusu). Bakı. Azərneşr – 1998.
7. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi integrasiya. B.,1997.
8. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik Bakı. 2005.
9. G.Gənciyev. BİM: Müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. Dərslik Bakı-2005.
10. Q.Süleymanov. Beynəlxalq əmək bazarının inkişaf problemləri. Dərslik. Bakı-2006.
11. Red. T.S.Vəliyev. Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. B.,1999.
12. А.С.Булатов. Мировая экономика. Учебник. М.,1999.
13. А.Н.Маркова, Г.Б.Поляк. История Мировой экономики. М., 1999.
14. А.Н.Маркова (ред). История Мировой экономики Хозяйственные реформы 1920-1990 г.г. Учебное пособие. М., 1998.
15. В.К.Ломакин. Мировая экономика. Учебник. М., 1998.
16. В.М.Кудров. Мировая экономика. Учебник. М., 1999.

17. Гл. редактор А.М.Прохоров. Советский энциклопедический словарь. М., 1987.
18. Е.Ф.Авдокушин. Международные экономические отношения. Учебное пособие. М., 1996.
19. Е.Н.Смирнов. Введение в курс мировой экономики. Экономическая география зарубежных стран. М., 2008.
20. З.А.Кишиев. История мировой экономики (развитые страны). Махачкала 1998
21. И.А.Спиридонов. Мировая экономика. Учебное пособие. М., 1998.
22. К.А.Семенов. Международные экономические отношения; Учебник. М., 1998.
23. Н.Н.Ливенцев и др. Международные экономические отношения. Учебник. М., 2001.
24. Под. Ред. В.П.Колесова и М.Н.Осьмовой. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. Учебник. М., 2000.
25. Под ред. И.Р.Хасбулатова. Мировая экономика и международные экономические отношения. М., 2006.
26. Р.Гриффин, М.Пастей. Международный бизнес. Учебник. М., 2006.
27. Р.И.Хаспулатов. Мировая экономика. Учебник. М., 1996.
28. Ред. И.С.Иванова. Страны мира. Справочник. М., 1999.
29. Ред. В.И.Видяпин, Г.П.Журавлева. Общая экономические теория. Учебник. М., 1995.
30. Ред. Л.А.Оникова и Н.В.Шишлин. Краткий долитический словарь. М., 1998.

31. С.Б.Шлихтер, С.Л.Лебедева. Мировая экономика. Краткий полный курс. Курс лекций. М., 1998.
32. Ш.Г.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев. Экспресс-Обява. 2000.

SUMMERY

Master thesis on formation process of world economics and the trends of deepening of international economic relations consisting of intraduction, 3 chapter and offers as well as the list of used literature.

The theoretical and conceptual topics have been studied in the first chapter of this thesis. The world economy had been establish and formed as a result of the development of a long historical process. Paying attentaion to the study of main trends and regularities on the modern world economy is important. A number of trends is being observed in the current development of world economy.

The development stage of world countries have been studied in the second chapter of the thesis. The countries speaking as a subjects of the world economy differ with the diversity of social economical development stages. For this reason, the necessity of classification appears level according to the development stages of the countries. For this, first of all it is required to make a indicators measuring social economical development stage.

The global problems of world economy have been studied in the third chapter of this research case. Global problems means, the vital interests referring to all nations and openly influence to the fate of nations, humanity, to all international economical systems which is requiring collective effort of all states for the solution of this. The duty on solution of global problems is in closer relations with the modernization of IER system. It is important to identify the initial conditions determining their priorities for the solution of global problems.

РЕЗЮМЕ

Диссертация магистра «Процесс формирования мировой экономики и склонности углубления международных экономических связей» состоит из введения, 3-х глав, выводов и предложений, а также списка использованной литературы.

В первой главе диссертационной работы исследованы теоретические и концептуальные темы. Мировое хозяйство было восстановлено и сформировано в результате развития длинного исторического процесса. В изучении связей современного мирового хозяйства важное значение имеют внимание на основные тенденции и закономерности в развитии мировой экономики. В настоящее время в развитии мировой экономики происходит ряд тенденций.

Во второй главе диссертационной работы исследован уровень развития стран мира. Страны, выступающие как субъекты мировой экономики, отличаются разнообразием уровня социально-экономического развития. По этой причине возникает необходимость классификации стран по уровню развития. Для этого, в первую очередь, требуется разработать и подготовить показатели, измеряющие уровень социально-экономического развития.

В третьей главе исследовательской работы исследованы и проанализированы глобальные проблемы мировой экономики. Под понятием глобальные проблемы понимается влияние проблем в более открытом виде, касающихся жизненных интересов всех народов на судьбу народов, людей, всей международной системы, для решения которых также требуются коллективные старания всех государств. Обязанность решения глобальных проблем находится в тесной связи с обязанностью модернизации всей системы

МЭО. Для решения глобальных проблем необходимо точно определить начальные условия, определяющие их приоритет.

REFERAT

“Dünya iqtisadiyyatı” milli təsərrüfatlar arasında hərtərəfli əlaqəyə əsaslanan “beynəlxalq iqtisadi qarşılıqlı münasibətlər sistemi” kimi şərh olunur. Belə bir fikri bir çox qərb tədqiqatçılarını da müdafiə edirlər. Çünki Beynəlxalq İqtisadi Sistem – ticarəti, maliyyə münasibətlərini, kapital ehtiyatlarının və işçi qüvvəsinin qeyri-bərabər bölgüsünü də özündə əks etdirir. Milli təsərrüfatlar arasında hərtərəfli əlaqə əks olunur.

Dünya sisteminin əsasını beynəlxalq və ayrı-ayrı milli dövlətlərin maddi və mənəvi nemətlərinin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı təşkil edir. Dünya üzrə olan bu təkrar istehsal prosesinin hər bir fazası global miqyasda və eləcə də milli çərçivədə öz yerləşdiyi yerdən və rolundan asılı olaraq dünya təsərrüfatının gedişinə, fəaliyyətinə təsir göstərir. Dünya təsərrüfatı özünəməxsus inkişaf xəttinə malik olsa da, hər halda o, milli təsərrüfatların inkişafından kənarda qala bilməz. Beləliklə, dünya sisteminin inkişaf xəttinə birmənalı yanaşmaq olmaz. Müəyyən mənada burada ümumi məqsəd nəzərdə tutulur. Bu ümumi məqsəd dünya sisteminin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bu sistemin daxilində xüsusiləşmiş bölmələr, yarım sistemlər mövcud ola bilər. Bunlar spesifik xarakter daşısalar da, bütövlükdə sistemin məqsədinə tabe olurlar. Digər mənada yanaşdıqda isə dünya sisteminə müxtəlif məqsəd nəzərdə tutan yarım sistemlərin məcmusu kimi də baxmaq olar. Lakin bu yarım sistemlər bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bir-birinə təsir edə bilirlər. Bu cür struktura malik olan sistem müvəqqəti və keçici xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı yarım sistemlərin məqsədlərinin hakim olmasına əsaslanan vahid sistem çox yaşaya bilməz.

XXI əsrin əvvəlində dünya təsərrüfatının inkişafı bəşəri fəaliyyətin bütün sahələri üçün istifadə edilən qloballaşma konsepsiyasının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. İctimai həyatın bir sferasında baş verən proseslər dönməz olaraq global xarakter kəsb etməyə başlayır və bu zaman digər sahələrdə baş verən proseslərə təsir göstərir. Ona görə də hazırda hüquqi məkanın qloballaşması, siyasi münasibətlərin

qloballaşması, iqtisadiyyatın qloballaşması, cinayətkarlığın qloballaşması kimi anlayışlardan istifadə edilir.

Qloballaşma bir termin kimi 1980-ci illərdə meydana gəlmiş və 1990-cı illərdə elmi ədəbiyyatda möhkəmlənmişdir. Müxtəlif mənbələrdə onun izahında müxtəlif fərqlər tapmaq olar. Lakin ümumilikdə o, dünya təsərrüfatının formalaşmasının müasir mərhələsini xarakterizə edir.

Qloballaşma müasir kommunikasiya və informasiya texnologiyaları əsasında formalaşmış maliyyə-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin açıq sistemi çərçivəsində ölkələrin, müəssisələrin və insanların ümumdünya qarşılıqlı asılılığıdır. İqtisadiyyatın qloballaşması bu prosesin mühüm hissəsidir. Qloballaşma bitmiş və ya dayanmış proses deyil. Qloballaşmanı çətinliklər və ziddiyyətlərlə üzləşən inkişaf etməkdə olan proses kimi görmək lazımdır.

Dünya iqtisadiyyatının vahid şəkildə formalaşması isə BİM-in müstəqil bir iqtisadi sistem kimi inkişafına yol açmışdır.

Beləliklə, BİM – dünya iqtisadiyyatı inkişafının ilkin şərti, tərkib hissəsi və nəticəsi hesab edilir.

Hazırkı dövrdə hətta ən böyük və varlı ölkə üçün də bəşəri həyatın təmin edilməsi üçün BİM, ən müxtəlif əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq mübadilə, xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən ölkə mövcud şəraiti, malik olduğu amil və resursları cəmiyyətin yüksələn xətlə artan tələbatını ödəmək üçün istifadə etməlidir. Beləliklə BİM, onun formaları istənilən ölkə üçün zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin və integrasiyasının müasir mahiyyəti Beynəlxalq Əmək Bölgəsinə (BƏB-ə) əsasən müəyyən olunur. Beləki, BƏB sayəsində dünya ölkələrinin dünya bazarında istehsal həcmnin ümumi göstəricisi müəyyən olunur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya dövlətlər arasında istehsal amillərinin və malların sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. İqtisadi integrasiyaya uğrayan Azərbaycan Respublikası siyasi cəhətdən müstəqil olmaqla

iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı asılı vəziyyətdə olur. Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi birləşmələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, coğrafi mövqe mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri də ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Yaxın iqtisadi əməkdaşlıq daha çox eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan dünya ölkələri arasında özünü göstərir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının bir istiqaməti də ölkəyə xarici kapital ixracıdır. Xarici kapital qoyuluşu 15 yanvar 1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Ölkədə investisiya qoyuluşlarının hüquqi və iqtisadi prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Növbəti illərdə də sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətini ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi təşkil edəcəkdir. Bu istiqamətdə ilk növbədə yeni iş yerlərinin açılması üçün addımlar atılacaqdır. Bu istiqamət maliyyə böhranından təzəcə dirçəlmiş bütün ölkələrin sosial siyasətinin əsas prioritetini təşkil edir.

Həmçinin, ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlərin, proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi davam etdiriləcəkdir.